

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ
ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ЧОЛҒУ ИЖРОЧИЛИГИ (турлари бўйича)
ЙЎНАЛИШИ**

**“ИЖРОЧИЛИК САНЪАТИДА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ВА
НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС”
модули бўйича**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2019 йил 18 октябрдаги 5 – сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: ЎзДСМИ “Чолғу ижрочилиги” кафедраси
мудири, профессор
Тошматов Ўрозали

Такризчилар: Париж миллий олий мусиқа ва рақс
консерваторияси профессори
Dylan Corlay

ЎзДСМИ “Фольклор ва этнография” кафедраси
мудири, доцент Ахмедова Ойгул

Ўқув-услубий мажмуа Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Кенгашининг 201_ йил _____даги ____-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II.	МОДУЛНИ ҶЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	14
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	21
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	48
V.	КЕЙСЛАР БАНКИ.....	100
VI.	МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	102
VII.	ГЛОССАРИЙ.....	104
VIII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	106

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Ушбу дастурда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Барқарор тараққиёт” дастури ва ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенцияси, Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари, чолғу ижрочилиги ва ижрочилик санъатининг тарихи, чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари, шунингдек, халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари ва ундан самарали фойдаланишга ёрдам берувчи маълумотлар баён этилган. Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсининг ўқув дастури қуйидаги модуллар мазмунини ўз ичига қамраб олади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Ижрочилик санъатида барқарор тараққиёт ва номоддий маданий мерос ” модулининг мақсади:

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган “Барқарор тараққиёт” дастури, барқарор тараққиётни таъминлашда муҳим ўринни эгаллайдиган номоддий маданий мероснинг жамиятимиз ижтимоий

хаётидаги ўрни, уни сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш, ушбу мероснинг аввалги ва замонавий ҳолатини солиштириш орқали унинг ҳозирги кунда қай даражада таълим тизимида ўрганилаётганлиги мисолида янги замонавий шакл ва услубларни амалиётга татбиқ этиш ва бошқаларни қўллаш учун педагог кадрларни тайёрлашдан иборат.

“Ижрочилик санъатида барқарор тараққиёт ва номоддий маданий мерос” модулининг вазифалари:

номоддий маданий мероснинг дунёда барқарор тараққиётни таъминлашдаги ўрнини кўрсатиш;

– XX асрнинг сўнгги чораги ва XXI аср бошларида номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш борасида амалга оширилган ишларни таҳлил этиш;

– Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган номоддий маданий мероснинг соҳалари, турлари, жанрлари билан танишиш;

– номоддий маданий мерос муҳофазаси билан боғлиқ халқаро ва миллий қонунчилик, ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни ўрганиш;

– номоддий маданий меросдан замонавий мусиқий ижодиётда фойдаланилишини таҳлил этиш;

– ижрочилик санъати таркибидаги мусиқа ижодиёти намуналарининг замонавий мусиқадаги ифодаси;

– номоддий маданий мероснинг таълим муассасаларида ўрганилиши ва олий таълим тизимида уларни қўллаш учун педагог кадрларни тайёрлашни таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Мусиқий ижодиётидаги номоддий маданий мерос намуналари курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

– БМТнинг “Барқарор тараққиёт дастури”да номоддий маданий мероснинг ўрнини;

– номоддий маданий мероснинг мазмун, моҳиятини;

– Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенциясини;

– Ўзбекистонда қабул қилинган қонун ҳужжатлари ва ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни;

– номоддий маданий мероснинг соҳалари, турларини;

– мусиқа санъати билан боғлиқ номоддий маданий мерос жанрларини;

– номоддий маданий мероснинг таълим муассасаларида ўрганилишига қаратилган мақсад ва вазифаларни **билиши** лозим.

Тингловчи:

- ижрочилик санъати (Performing art) билан боғлиқ номоддий маданий меросни таснифлаш;
- номоддий маданий мерос муҳофазаси борасида мамлакатимизда амалга оширилаётган ишларни таҳлил этиш;
- замонавий мусиқа ижодиётида номоддий маданий мерос намуналаридан фойдаланишни йўлга қўйиш;
- номоддий маданий мероснинг замонга мослашуви орқали сақлаб қолиниши мумкинлигини тушунган ҳолда уни таълим тизимига татбиқ этиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- мусиқа санъатини ўзлаштиришда анъанавий услуб ва тажрибаларни қўллаш ҳамда педагогик фаолиятга татбиқ этиш;
- мусиқа санъатининг тегишли йўналишлари ва жанрларини ўзлаштиришда зарур бўлган услубий ва ўқув қўлланмаларини яратишда номоддий маданий меросдан самарали фойдаланиш;
- замонавий техник воситаларни номоддий маданий меросни ўрганишда қўллаш;
- хорижий давлатларда номоддий маданий мероснинг таълим тизимида ўзлаштирилиши бўйича амалга оширилган тажрибаларни ўқув жараёнига татбиқ этиш;
- номоддий маданий меросни ташувчилар (носитель)дан таълим жараёнида фойдаланиш;
- мусиқий ижодиётда номоддий маданий мероснинг намуналаридан фойдаланиш;
- бўлажак профессионал чолғучилар ва жамоаларнинг раҳбарларига номоддий маданий меросдан самарали фойдаланиш бўйича йўлланмалар бериш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- номоддий маданий мероснинг моҳиятини тушунган ҳолда уни таснифлай олиш;
- ижрочилик санъатининг тегишли жанрларини ўзлаштиришдаги анъанавий услубларни таълим тизимига татбиқ этиш;
- халқ томонидан яратилган мусиқий асарларини ўзлаштириш ва ундан мусиқий ижодиётда самарали фойдаланиш услубларини талабаларга сингдириш;
- номоддий маданий мероснинг таълим тизимида ўрганилиши борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалардан фойдаланган ҳолда машғулотларни ташкил этиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Ижрочилик санъатида барқарор тараққиёт ва номоддий маданий мерос” курси маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот коммуникация технологиялари қўлланилиши, маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, шунингдек анъанавий ва замонавий мусиқий асарлардан, амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ижрочилик малакаларини шакллантириш ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ижрочилик санъатида барқарор тараққиёт ва номоддий маданий мерос” модули мазмуни ўқув режадаги “Чолғу ижрочилигида инновацион ёндашув”, “Ижро санъати маркетинги стратегиялари”, “Муסיқа санъати фанларида замонавий мультимедиа тизимлари ва компьютер технологиялари” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар олий таълим муассасаларида номоддий маданий мероснинг ўрганилишини таъминлаш, замонавий услублар билан бойитилган ҳолда амалда қўллаш ва талабалар билимини баҳолаш жараёнида уларнинг муסיқа санъатининг анъанавий намуналаридан муסיқий ижодиётда самарали фойдаланишга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти:

		Аудитория ўқув юкلامаси				
		Ҳаммаси	Жами	жумладан		
				назарий	амалий	кўчма
1	БМТнинг “Барқарор тараққиёт” дастури	2	2	2		
2	ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенцияси.	2	2	2		

	Конвенцияни миллий даражада имплементация қилиш.					
3	Номоддий маданий мероснинг соҳалари. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари	2	2	2		
4	Чолғу ижрочилиги ижрочилик санъатининг таркибий қисми сифатида	2	2		2	
5	Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари	2	2		2	
6	Халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари	2	2		2	
7	Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти талабаларининг оркестр синфи ёки ансамбль синфи машғулотларидан бирини кузатиш	2	2			2
8	Ўзбекистон давлат консерваторияси қошидаги мусиқа чолғулари музейига ташриф	2	2			2
Жами:16		16	16	6	6	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: БМТнинг “Барқарор тараққиёт” дастури

БМТнинг “Барқарор тараққиёт дастури”нинг моҳияти. Номоддий маданий мероснинг барқарор тараққиётни таъминлашдаги роли

2-мавзу: ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенцияси. Конвенцияни миллий даражада имплементация қилиш.

Номоддий маданий мерос Конвенциясининг мазмуни. Оператив йўриқнома ва унинг мақсади

3-мавзу: Номоддий маданий мероснинг соҳалари. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва

улардан фойдаланиш Давлат дастури. Номоддий маданий мерос муҳофазасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Чолғу ижрочилиги фанларини ўқитишида замонавий технологиялар. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш жараёнининг босқичлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Амалий машғулотлар қуйида келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, қўшимча воситалар, шунингдек оркестр ёки хор жамоалари билан амалий ишлаш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

1-амалий машғулот: Чолғу ижрочилиги ижрочилик санъатининг таркибий қисми сифатида

Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар. Табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва кўникмалар. Анъанавий ҳунармандчилик.

2- амалий машғулот: Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари

Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари. Номоддий маданий мероснинг соҳалари. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар.

3- амалий машғулот: Халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари

Таълим муассасаларида ўзбек халқ куй ва кўшиқларидан фойдаланиш тажрибаси, халқ томонидан ижод этилган мусиқий намуналарни қайта ишлаш ва замонавий мусиқий жанрларда фойдаланиш услублари ва техникаси, халқ куй ва кўшиқларидан замонавий мусиқа ижодиётида фойдаланиш бўйича жаҳон тажрибаси, Ўзбекистон композиторларининг замонавий мусиқа ижодиёти, миллий мусиқа руҳини сақлаган ҳолда замонавий мусиқа ижодиётида қадимий куй ва кўшиқлардан фойдаланиш масалалари биргаликда муҳокама этилади ва тингловчилар томонидан ушбу кўтарилган масалалар бўйича амалий топшириқлар бажарилиши таъминланади.

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Маъруза ва амалий машғулотлардан сўнг режалаштирилган кўчма машғулотлар тингловчиларнинг маъруза ва амалий машғулотларда олган билим ва кўникмаларини янада мустаҳкамлаш мақсадида жойларда (устахона, музей, бадиий жамоаларнинг репетиция хоналари ва бошқа) ўтказилади. Бунда, тингловчилар номоддий маданий меросни ўзида сақловчи, уни ўз амалий фаолиятида татбиқ этувчилар билан мулоқот қилиш, уларнинг амалий фаолиятини кузатиш, улар томонидан яратилаётган санъат асарлари билан танишиш имкониятига эга бўладилар.

1-кўчма машғулот: Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти талабаларининг оркестр синфи ёки ансамбль синфи машғулотларидан бирини кузатиш

Тингловчилар Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтига ташриф буюрадилар. Улар Халқ ижодиёти факультети тасарруфидаги Чолғу ижрочилиги, Фольклор ва этнография, Вокал, Анъанавий кўшиқчилик кафедралари фаолияти, номоддий маданий меросни муҳофазаси йўлида мазкур кафедралар томонидан олиб борилаётган ишлар билан танишадилар. Кафедралардаги мусиқий жамоалар: хор, оркестр, ансамблларда миллий мусиқалар, фольклор асарлари қай даражада ўзлаштирилаётганлиги билан ҳам танишадилар.

2-кўчма машғулот: Ўзбекистон давлат консерваторияси қошидаги мусиқа чолғулари музейига ташриф

Тингловчилар Ўзбекистон давлат консерваторияси талабаларининг чолғу ижрочилиги (оркестр, ансамбллар) жамоаларининг репетиция жараёнига ташриф буюришади. Репетиция жараёни давомида тингловчиларнинг тегишли жамоа аъзолари ва раҳбари билан мулоқот қилиши, уларнинг ишида (хоҳишга кўра) иштирок этишига йўл қўйилади. Тингловчилар мусиқий жамоанинг репертуари, унга киритилган мусиқий асарлар, урф-одат ва маросимлар, иштирокчилар фойдаланаётган мусиқа чолғулари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўладилар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш), кўчма машғулотлар;
- давра суҳбатлари (муаммо ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоёниш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Конвенция	Халқаро келишув турларидан бири	
Давлат дастури	Маълум бир соҳани ривожлантириш бўйича узоқ йилга мулжалланган ва давлат аҳамиятига эга бўлган дастур	
Оператив йўриқнома	Маълум бир ҳужжатни амалиётга татбиқ этиш бўйича кўрсатмалар баён этилган ҳужжат	
Конвенция рўйхатлари	Номоддий маданий мероснинг Репрезентатив рўйхати, Зудлик билан муҳофаза остига олиниши лозим бўлган номоддий маданий мерос рўйхати	

Номоддий маданий мерос	Аждодлардан авлодларга оғзаки тарзда узатиладиган билим, тажриба ва кўникмалар	
ЮНЕСКО	Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таркибидаги фан, таълим ва маданият масалалари билан шуғулланувчи халқаро ташкилот	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида кўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Брифинг” методи

“Брифинг”- (ингл. briefing-қисқа) бирор-бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қисқа пресс-конференция.

Ўтказиш босқичлари:

1. Тақдимот қисми.
2. Муҳокама жараёни (савол-жавоблар асосида).

Брифинглардан тренинг яқунларини таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, амалий ўйинларнинг бир шакли сифатида қатнашчилар билан бирга долзарб мавзу ёки муаммо муҳокамасига бағишланган брифинглар ташкил этиш мумкин бўлади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган мобил иловаларнинг тақдимотини ўтказишда ҳам фойдаланиш мумкин.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш;

аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ яққа ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектиларини ёритиш

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки катнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

– катнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Номоддий маданий мерос ер юзида барқарор тараққиётни таъминлашга хизмат қилади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Венн диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Опера драма дирижёрлиги

“Портфолио” методи

“Портфолио” – (итал. portfolio-портфель, ингл.хужжатлар учун папка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув-методик ишлари, касбий ютуқлари

йиғиндиси сифатида акс этади. Жумладан, талаба ёки тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текшириш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг куйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий
Таълимий фаолият	Талабалар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва бошқ.	Талабалар гуруҳи, тингловчилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: БМТнинг “Барқарор тараққиёт дастури”

Режа:

- 1.1. БМТнинг “Барқарор тараққиёт дастури”нинг моҳияти.
- 1.2. Номоддий маданий мероснинг барқарор тараққиётни таъминлашдаги роли

Таянч иборалар: *конвенция, маданий мерос, номоддий маданий мерос, оператив йўриқнома, Бош ассамблея, Котибият, репрезентатив рўйхат, ратификация, тарихий-маданий экспертиза, ансамбллар, ёдгорликлар, номоддий маданий мерос соҳалари, билим ва кўникмалар, ҳамжамият, меросни ўзида сақловчилар, нодавлат-ноҳукумат ташкилотлари.*

1.1. БМТнинг “Барқарор тараққиёт дастури”нинг моҳияти.

Барқарор тараққиёт билан НММ ўртасида ўзаро боғлиқлик бор. НММ унсурларини аниқлаш ижтимоий ва иқтисодий барқарор тараққиётга хизмат қилиши, барқарор тараққиёт эса ўз навбатида НММ унсурларининг яшовчанлигига ижодбий таъсирини кўрсатиши мумкин.

Тегишли ҳамжамиятлар ўз НММини жуда кўп сабабларга кўра амалиётда қўллайди ва кейинги авлодга узатади: ўзлигини ва давомийлигини сақлаш, ижтимоий гуллаб-янашини таъминлаш, табиат ва ижтимоий муҳит устидан назоратни ушлаб туриш, фойда олиш.

Анъанавий ёки халқнинг билимлари замонавий соғлиқни сақлаш, таълим, табиат ва ижтимоий муҳитни бошқариш ишларида кенг қўлланилиб келинмоқда ёки қўллаш мумкин. Ҳамжиҳатликни таъминлаш, иқтисодий тараққиёт, таълим ёки соғлиқни сақлаш бўйича лоҳиҳалар тегишли халқнинг анъанавий билимлари ва маданиятига мос келган ҳолларда жуда яхши қабул қилинади. Табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва кўникмалар ҳам НММни амалда қўллаш учун зарур алоҳида табиий ресурсларга йўл очади.

НММ амалиётчилари, одатда, қўллаб-қуватланадилар ва уларни кўпчилик танийди, чунки, Конвенция ўзига хослик ва ворисийлик деб атайдиган, инмонларни ўзаро боғлайдиган умумий қадриятларни иофдалайдилар. НММ унсури тарихий ворисликни ва ўхшашликни бирлигини ҳис этиш орқали жамиятдаги бирдамликни мустаҳкамлашга ёрдам бериши мумкин; у жамиятдаги ўзаро манфаатли муносабатларга асос бўлиши, шу орқали хазматлар ва товарлар алмашувига ёрдам бериши мумкин

Мазкур Конвенциянинг мақсадлари учун инсон ҳуқуқлари соҳасида амалдаги халқаро ҳуқуқий актлар билан мувофиқлаштирилган ҳамда турли

хамжамиятлар, гуруҳлар ва шахслар ўртасида ўзаро ҳурматни йўлга қўйиш талабларига, шунингдек барқарор тараққиёт талабларига мос тушувчи номоддий маданий меросгина эътиборга олинади (модда 2.1). Кўплаб урф-одатлар, Конвенция тарғиб этаётгани сингари, инсон ҳуқуқлари ва ўзаро ҳурмат принципларига мос ҳолда жамиятдаги ҳамжиҳатликнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади. Шу билан бир қаторда баъзи урф-одатлар кичик жамият ичидаги ҳамжиҳатликка хизмат қилгани ҳолда бошқа гуруҳларга нисбатан зўравонликни тарғиб этиши ёки/ва инсон ҳуқуқларининг бузилишига хизмат қилиши мумкин. Бундай амалиётлар Конвенция талабларига мос келмайди ва миллий даражада хабардорликни оширишда фойдаланилмаслиги, тарғи этилмаслиги лозим.

НММ бўйича айрим амалиётлар тўнашувларини бартараф этиш ва келишувга эришишда воситачилик қилиши ҳам мумкин. Иккита мисол келтирамиз:

Мексикадаги отоми-чичимека жамоаси ўзаро ҳамкорликда ва осойишта яшашга ёрдам берадиган баъзи анъанавий қоидаларни сақлаб қолган. Жамоа оқсоқоллари бировнинг ерига кўз олайтириш, ёки шахсий мулкка зарар етказиш каби масалаларни ўзлари ҳал этиб, ҳукуматга нисбатан катта жиноятларни ҳал қилишни қолдирадилар. Ушбу анъаналарга риоя этиш, Мексика қонунчилиги томонидан кафолатланган инсон ҳуқуқлари ёки шахсий эркинлигига раҳна солмайди.

Кениянинг шарқидаги лухия жамоаларида 2007 йил декабрда президент сайловлари даврида бўлиб ўтган зўравонликлардан кейин Какамега (Кения)да 2008 йил декабрда очик осмон остида форум чақирилди. Ушбу тадбирда йигирма бешдан ортиқ элат вакиллари иштирок этиб, натижада уларнинг ўртасидаги савдо-сотик тикланди. Форум даврида иштирокчилар совғалар алмашиб, тинчлик дарахтига (*мурембэ*, ёки *милембэ*) сиғиниб маҳаллий ичимликларни истеъмол қилишди, ҳамма элатларда бирдек машҳур бўлган кўшиқларни биргаликда куйлашди.

1.2. Номоддий маданий мероснинг барқарор тараққиётни таъминлашдаги роли

Агар маълум фойда кўриш имконияти бўлмаганда кўплаб жамоалар узоқ вақт, маблағ ва хом ашё талаб этиладиган НММ унсурларини амалиётда сақлашдан воз кечган бўлар эдилар. Кўплаб НММ унсурлари билан боғлиқ билим ва кўникмалар (халқ медицинаси, меъморлиги, кўғирчоқбозлик, воситачилик) уларни сақловчиларга иқтисодий ва бошқа шунингдек, ижтимоий фойда келтирганлиги учун ҳам авлоддан-авлодга узатилган.

Анъанавий билимлар атроф муҳит ресурсларидан барқарор фойдаланишни бошқаришда ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан,

Испаниянинг кўплаб дарёларидаг суғориш тизимлари шу дарёлардаги кемаларда сузиб юрадиган суғориладиган ерлардаги фермерлар томонидан бошқарилади. Улар авлоддан-авлодга ўтиб келадиган анъаналарга асосландилар. Ўрта ер денгизидаги Испания қирғоқларининг суғориш тизими: Мурсия текислиги донишмандларининг тавсиялари ва Валенсия текислигининг Сув суди 2009 йилда Репрезентатив рўйхатга киритилди.

НММ амалиётчилари аксарият ҳолларда ўз билим ва кўникмаларини ҳеч қандай иқтисодий манфаатсиз бошқаларга узатадилар. Лекин баъзи ҳолларда НММ амалиёти тижорат амалиёти ва фойда билан боғлиқ бўлади. Бундай фаолият НММнинг тегишли, ҳунармандчилик, сотиладиган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ёки алмаштириш каби унсурлари билан боғлиқ бўлади.

НММнинг узатилиши ва амалиёти турли молиявий услублар билан қўллаб-қувватланиши мумкин. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

Ўз НММини сақловчи ва намоён этувчиларни иқтисодий қўллаб-қувватлаш. Табиблар, бахшилар, қурувчилар ва бошқаларга уларнинг меҳнатидан завқ оладиган ёки манфаат кўрадиган кишилар томонидан турли йўллар билан, масалан пул бериш йўли билан миннатдорчилик билдирадилар. Баъзан бундай миннатдорчилик жуда катта маблағни ташкил этиши ва узок давом этиши мумкин. Камбоджа Шох балети 1000 йилдан ортиқ вақт давомида Кхмерлар шох саройи томонидан раққосаларга пул бериш, уларга шох саройидан жой ажратиш орқали қўллаб келинди. Шундай йўл билан Европа ҳукмдорлари ўз саройларида менестреллар ва масхарабозларни, Африка дохийлари фестивалларни қўллаб келдилар. Янги бошқарув тизимлари юзага келиши билан муқаддам монархлар, султонлар, сёгонлар ва бошқа маҳаллий ҳокимлар томонидан қўллаб келинган НММ амалиётчилари, аксарият ҳолларда давлат томонидан ёки маҳаллий сиёсатчилар ёки тадбиркорлар томонидан қўллаб келинмоқда. Кўплаб анъанавий театр шакллари, НММ сифатида қаралмайдиган нисбатан замонавий шакллари ҳам, томошабинларни моддий қўллаб-қувватланиши билан ўзига чорлайди.

НММ борасидаги билим ва кўникмаларни сақловчи ва узатувчиларни қўллаб-қувватлаш. Билим ва кўшикмаларга эришиш жуда қимматли ва кўп ҳолларда турлича назорат турларини талаб этади. Ҳунармандчиликнинг турли шаклларида ўрганувчи устозини пул тўлаш ёки бошқача йўл (масалан бепул ишлаб бериш) билан рози қалади. Инсониятнинг тирик дурдоналари тизимида кўп ҳолларда шундай тақдирлаш шаклларида фойдаланилган.

НММ бўйича амалиётлар ва кўникмаларни сотиб олиш ёки уларни айирбошлаш. Бунга, анъанавий ҳунармандчилик маҳсулотлари, мусиқа чолғулари, мебель ва ҳатто анъанавий услубда қурилган биноларни киритиш мумкин. НММ биринчи навбатда билим, кўникма ва амалиётдан

(маҳсолотдан эмас) иборат бўлсада, охирги маҳсулони сотиб олиш (айирбошлаш) ёки хизматлар (масалан, табиблик, келажакни башорат қилиш, таом, хунармандчилик)дан фойдаланиш уларнинг давом эттирилиши ва узатилишини таъминлайди.НММ бўйича амалиётнинг давом этишидан моддий манфаатдорлик вақт нуқтаи-назаридан ўзгариб бориши табиийдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.
2. List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. UNESCO, 2009.
3. Basic Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO, 2014, Paris.
4. Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.
5. Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия. ЮНЕСКО, 2014 г.

2-мавзу: ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенцияси. Конвенцияни миллий даражада имплементация қилиш.

Режа:

- 2.1. Номоддий маданий мерос Конвенциясининг мазмуни
- 2.2. Оператив йўриқнома ва унинг мақсади

Таянч иборалар: *конвенция, маданий мерос, номоддий маданий мерос, оператив йўриқнома, Бош ассамблея, Котибият, репрезентатив рўйхат, ратификация, тарихий-маданий экспертиза, ансамбллар, ёдгорликлар, номоддий маданий мерос соҳалари, билим ва кўникмалар, ҳамжамият, меросни ўзида сақловчилар, нодавлат-ноҳукумат ташиқлотлари.*

2.1. Номоддий маданий мерос Конвенциясининг мазмуни

Номоддий маданий мерос аксарият ҳолларда моддий мерос ҳисобланган жой, бино, предметлар, хом ашё, кийимлар, асбоблар билан боғлиқ, ва ўз навбатида моддий мерос ҳам уни яратиш билан боғлиқ номоддий мерос ва амалиёт билан боғлиқ бўлади. Моддий ва номоддий мероснинг бундан қоришувини инкор этмаган ҳолда ЮНЕСКОга аъзо давлатлар томонидан алоҳида Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича конвенция яратиш таклифи маъқулланди. Бунинг асосий сабабини Жаҳон мероси конвенциясига киритиладиган қўшимча ва ўзгаришлар билан Номоддий маданий меросни муҳофазасига оид барча тадбирларни қамраб

олиш имкониятининг чегараланганлигидан ахтариш лозим. Шунингдек, моддий мерос билан номоддий мероснинг ҳамжамиятлар иштирокидаги муҳофазаси бир-бирдан тубдан фарқ қилади.

Ўз навбатида моддий мерос муҳофазасида анъанавий равишда ўтмиш билан боғлиқ предметлар ва биноларни сақлаш масаласи асосий ўрин тутса, номоддий меросда - тирик ва ҳозирда мавжуд бўлган билим ва кўникмаларни муҳофаза қилиш, намоён этиш ва кейинги авлодга етказиш масалалари муҳим ҳисобланади.

Конвенциянинг расмий равишда тан олинган олти (инглиз, араб, испан, хитой, рус ва француз) тилларидаги таржималари мавжуд. Кўплаб мамлакатларда унинг бошқа тилларга таржималари яратилган.

Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича халқаро конвенция 9 та бўлим 40 та моддадан иборат бўлиб, биз қуйида ундаги бизнинг фаолиятимизга тааллуқли бўлган бўлим ва моддаларига тўхталамиз ва Конвенция талабларининг 2010 йил 7 октябрда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган Давлат дастурида қай даражада қамраб олинганлигини таҳлил этамиз.

Конвенцияни қабул қилиш зарурати ифодаланган бандларда “глобаллашув ва ижтимоий ўзгаришлар жараёни ҳамжамиятлар ўртасида ўзаро мулоқот ўрнатиш учун қулай замин яратиш” мақсади, “муросасизликнинг келиб чиқиши, деградацияланишнинг жиддий таҳдид манбаи бўлиши”, шунингдек, “номоддий маданий меросни сақлаш бўйича маблағларнинг етишмаслиги оқибатида унинг йўқолиб кетиш ва бузилиб кетиш хавфи” мавжудлиги таъкидланади. Шу муносабат билан “инсониятнинг номоддий маданий меросни муҳофаза этиш йўлидаги умумий интилишларини, саъй-ҳаракатларини ва бу борадаги умумий хавотир” ҳам эътироф этилади.

Кейинги бандларда номоддий маданий мерос аслида инсонларнинг ижодкорлик фаолияти натижасида яратилиши таъкидланади ва “ҳамжамиятлар, хусусан туб аҳолига мансуб ҳамжамиятлар ва айрим ҳолларда алоҳида шахсларнинг номоддий маданий меросни барпо этишда, муҳофаза қилишда, сақлашда ва қайта бунёд этишда, ва шу тариқа маданий турли-туманликни бойитишда ва инсониятнинг ижодкорлик қобилиятини оширишда муҳим роль ўйнаши” айтилади. Ушбу меросни сақлаш бўйича янги тартиб ва қоидаларни жорий этиш мақсадида “маданий ва табиий меросни сақлаш бўйича халқаро шартномаларни, амалдаги тавсия ва резолюцияларни номоддий маданий мерос соҳасидаги янги қоидалар билан бойитиш ва самарали тўлдириш” муҳимлиги ҳисобга олинади. Номоддий маданий меросни сақлаш ва тарғиб этишдан ташқари унинг ўта муҳим ўрни

- “ёш авлодлар томонидан чуқур ҳис этилиши кераклиги” алоҳида таъкидланади. Бу ерда яна “номоддий маданий мероснинг кишилар ўртасида ўзаро яқинлашуви, мулоқот, ўзаро тушуниш” даги бебаҳо роли эътироф этилади.

Конвенциянинг мақсадлари сифатида қуйидагилар қайд этилган:

номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш;

тегишли ҳамжамиятлар, гуруҳлар ва алоҳида шахсларга мансуб номоддий маданий меросни ҳурмат қилиш;

номоддий маданий мероснинг муҳимлигига ва маҳаллий, миллий ва халқаро миқёсда унинг умум томонидан тан олинишига эътиборни жалб қилиш;

халқаро ҳамкорлик ва ёрдам кўрсатиш.

Конвенциянинг 2-моддасида Конвенция матнида учрайдиган асосий тушунчаларга таъриф берилган бўлиб, биз олдинги мавзуда алоҳида тўхталган “номоддий маданий мерос” тушунчасига алоҳида тўхталган ва мероснинг йўналишлари кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддада (кейинчалик матндаги қайтариқларни қисқартириш мақсадида) “муҳофаза” сўзи доимий равишда жуда кенг, яъни – “номоддий маданий мерос ҳаётийлигини таъминлаш, шу билан бирга, уни идентификациялаш, ҳужжатлаштириш, тадқиқ қилиш, сақлаш, ҳимоя қилиш, оммалаштириш, родини ошириш, тарғиб қилиш чораларини, асосан расмий ва норасмий таълим ёрдамида амалга ошириш, ҳамда бундай мероснинг турли жиҳатларини қайта барпо этиш” маъноларида қўлланилиши ёзилган.

Конвенциянинг иккинчи бўлими Конвенция органларига бағишланган. Унга кўра унинг энг олий органи – Бош ассамблея бўлиб, ҳар икки йилда бир маротаба ўз йиғилишларини ўтказди. Бундан ташқари иштирокчи-давлатлар томонидан тавсия этиладиган номзодлардан ташкил топган – Ҳукуматлараро қўмита ва доимий фаолият олиб борувчи – Котибият ҳам ташкил этилади. Бу бўлимда мазкур органларнинг ваколатлари, иш услуби, сайланиш муддатлари ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ ташкилий масалалар ёритилади.

“Номоддий маданий меросни миллий даражада муҳофаза қилиш” мавзусидаги учинчи бўлимда иштирокчи-давлат томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ишлар ва унга юкланадиган мажбуриятлар қайд этилган. Шу муносабат билан мазкур бўлимнинг моддаларига алоҳида тўхталамиз ва батафсил тушунтиришлар беришга ҳаракат қиламиз. Талаблар билан бир қаторда мамлакатимизда ушбу йўналишда амалга оширилган ишлар ва режалаштирилган вазифаларни ҳам таҳлил этамиз.

Ҳар бир иштирокчи-давлат ўз ҳудудида жойлашган номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича тегишли чораларни кўриши лозим¹. Бу борада малакатимизда қонунчиликка тегишли ўзгартиришлар киритилганлиги, махсус дастур ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилаётганлигини эътироф этиш лозим.

Номоддий маданий мерос ҳаётийлигини таъминлаш, шу билан бирга, уни идентификациялаш, ҳужжатлаштириш, тадқиқ қилиш, сақлаш, ҳимоя қилиш, оммалаштириш, ролини ошириш, тарғиб қилиш чораларини, асосан расмий ва норасмий таълим ёрдамида амалга ошириш, ҳамда бундай мероснинг турли жиҳатларини қайта барпо этиш доирасида ўз ҳудудида мавжуд бўлган номоддий маданий мероснинг турли хил унсурларини ҳамжамиятлар, гуруҳлар ва тегишли ноҳукумат ташкилотлар иштирокида идентификациялаши ва аниқлаши лозим. Давлат дастурининг тегишли бандларида бу бандда белгиланган вазифаларнинг ҳаммаси назарда тутилган. Хусусан, 7-бандда “Ўзбекистоннинг қадимий фольклор ва анъанавий ижрочилиги сақланиб қолган Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий, Бухоро, Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийси бўйлаб комплекс фольклор экспедициялари уюштириш” режалаштирилган бўлиб, 55 ва 56-бандларда ушбу экспедицияларга маданиятшунослар, санъатшунослар, фольклоршунос, этнограф ва экспертларнинг, шунингдек, олий таълим ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида таҳсил олаётган ёшларнинг жалб этилиши ва ушбу тадбирларнинг молиялаштирилиши масалалари киритилган. Бундан ташқари, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон, Афғонистон ва Хитойда яшовчи ўзбеклар фольклорини ёзиб олишни ташкил этиш (8-банд) ҳам кўзда тутилган.

Иштирокчи-давлатлар томонидан юритилиши лозим бўлган рўйхатлар бўйича қуйидаги вазифалар белгиланган:

Ҳар бир иштирокчи-давлат ўз ҳудудида мавжуд бўлган номоддий маданий мерос объектларининг бир ёки бир нечта рўйхатини тузади. Бу рўйхат мунтазам равишда янгилаб турилиши лозим².

Ушбу банд талабларига кўра ҳар бир иштирокчи-давлат ҳар 6 йилда бир маротаба ЮНЕСКОга ўз ҳисоботини тақдим этиши лозим. Давлат дастурининг 20-бандида “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича халқаро Конвенция талабларининг бажарилиши борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ишлар тўғрисида 2014 ва 2020 йилларда

¹ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-9

² Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-9

ҳисоботларни тайёрлаш ва белгиланган тартибда ЮНЕСКО ташкилотига тақдим этиш” вазифаси белгилаб қўйилган.

13-моддада муҳофаза қилишнинг бошқа чоралари ҳам белгиланган. Унда – **“Номоддий маданий мероснинг жамиятдаги ролини ошириш ва ушбу меросни муҳофаза қилишни режалаштириш дастурига киритишга йўналтирилган умумий сиёсатни ишлаб чиқади ва амалга оширади”** дейилган. Давлатимиз сиёсатида халқимизнинг маънавий бойлигини асраш, урф-одат ва маросимларимиз воситасида ёшларни тарбиялаш кенг ўрин эгаллаган. Янги Қонун қабул қилиниши, Давлат дастурининг ишлаб чиқилиши ва ҳаётга татбиқ этилиши, бу борада ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилиши буни исботлайди.

Навбатдаги бандларда ҳам қатор вазифалар қўйилган. Биз қуйида ушбу вазифаларни Давлат дастурида кўзда тутилган бандлар билан солиштиришда давом этамиз.

Ўз ҳудудида мавжуд бўлган номоддий маданий меросни муҳофаза қилишга ихтисослашган бир ёки бир нечта ваколатдор ташкилотни аниқлайди ёки ташкил этади³.

2009 йил октябрда қабул қилинган Қонун, Давлат дастури, Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 23 февралдаги 47-сон қарорига мувофиқ ушбу фаолият билан шуғулланувчи ташкилот ва муассасалар аниқланган.

Номоддий маданий меросни, хусусан, хавф остида бўлган номоддий маданий меросни самарали муҳофаза қилиш мақсадида илмий, техникавий, санъатшунослик соҳасидаги тадқиқотларга, шунингдек, илмий-тадқиқот методологияларини ишлаб чиқишга яқиндан кўмаклашади. Давлат дастурининг 5-бандида номоддий маданий мероснинг барча йўналишлари бўйича грантлар ажратилишини таъминлаш, илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш, тадқиқот ишларига ёш олимларни жалб этиш вазифаси қўйилган. Шунингдек, 31-бандда мусиқа, маданият ва санъат таълим йўналишларида ўқиётган талабаларнинг номоддий маданий мерос борасидаги тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш ва ушбу йўналишдаги энг яхши тадқиқотлар танловларини эълон қилиш, ғолибларни рағбатлантириш, энг сара ишларни илмий тўплам шаклида чоп этиш вазифаси қўйилган.

Номоддий маданий меросни бошқариш соҳасида кадрлар тайёрловчи муассасаларни ташкил этиш ёки мустаҳкамлашга кўмаклашиш. Давлат дастурининг 13 та банди (21-33 бандлар) соҳа мутахассисларини тайёрлаш ва малака ошириш ишларини ташкил этиш масалаларига бағишланган бўлиб, унда мактаб таълимидан бошлаб, ўрта-

³ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-9

махсус ва олий таълимда, шунингдек ундан кейинги таълим босқичларида ҳам мазкур вазифаларни бажариш бўйича аниқ вазифалар белгиланган.

Номоддий маданий меросдан фойдаланиш имкониятини ошириш⁴. Давлат дастурининг “Номоддий маданий мерос тарғиботида маданий туризм дастурларидан кенг фойдаланиш” масалаларига бағишланган бўлимнинг 6 та банди (49-54 бандлар) ва дастурнинг қатор бошқа бандларида мамлакатимиз аҳолиси ва хорижлик меҳмонларнинг номоддий маданий меросдан баҳраманд бўлишини янада яхшилаш масалалари ёритилган.

Номоддий маданий меросни ҳужжатлаштириш билан шуғулланувчи муассасаларни барпо этиш ва улардан фойдаланишни енгиллаштириш. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги қошидаги Республика халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар илмий-методик маркази қошида махсус Ҳужжатлаштириш бўлими ташкил этилган. Ушбу бўлим бюджет маблағлари ва ЮНЕСКО томонидан ажратилган 18 минг АҚШ доллари эвазига замонавий аудио, видео, фото ускуналари, шунингдек, типография анжомлари билан таъминланган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлими ҳам тегишли замонавий анжомлар билан бойитилди. Фанлар академияси тасарруфидаги Санъатшунослик институтида махсус Ҳужжатлаштириш бўлими ташкил этилиши режалаштирилган. Номоддий маданий меросни тарғиб этиш мақсадида махсус веб-сайт (www.nmm.uz) ишлаб турибди.

Таълим, жамоатчиликнинг хабардорлигини ошириб бориш ва салоҳиятни мустаҳкамлаш масалаларига бағишланган 14-моддада белгиланган вазифалар ижроси бўйича қуйидагиларни келтириш мумкин.

Таълим дастурлари орқали жамоатчиликнинг, хусусан, ёшларнинг номоддий маданий мерос тўғрисидаги билимларини ошириш⁵.

Давлат дастурининг 21- бандида номоддий маданий меросни ўрганиш масалаларини олий таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг тегишли фанлар ўқув дастурларига киритиш, қўлланмалар тайёрлаш ва чоп этиш режалаштирилган.

Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш соҳасида, хусусан, бошқарув ва илмий тадқиқот масалалари билан боғлиқ имкониятларни ошириш бўйича тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш⁶.

Давлат дастурининг 21- бандида номоддий маданий меросни ўрганиш масалаларини олий таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими

⁴ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-10

⁵ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-10

⁶ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-10

муассасаларининг тегишли фанлар ўқув дастурларига киритиш, қўлланмалар тайёрлаш ва чоп этиш режалаштирилган.

Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш соҳасида, хусусан, бошқарув ва илмий тадқиқот масалалари билан боғлиқ имкониятларни ошириш бўйича тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш. Давлат дастурининг биринчи бўлими тўлалигича номоддий маданий мероснинг бошқаруви, иккинчи бўлими эса номоддий маданий меросни илмий жиҳатдан ўрганиш ва тадқиқот ишларини ташкил этиш масалаларини қамраб олади.

Билимларни тарқатишнинг норасмий усулларида фойдаланиш. Дастурнинг 25-бандида номоддий маданий меросни сақловчи ва етказувчиларни ўқув дастурларини такомиллаштириш ишларига ва бевосита ўқув жараёнига жалб этиш, уларга шарт-шароитлар яратиш, 32-бандида номоддий маданий мерос билан шуғулланувчи мутахассисларнинг малакасини ошириш, 36-бандида номоддий маданий мерос муҳофазаси ва тарғиботи масалаларига бағишланган махсус “Мерос” илмий-оммабоп журналинини ташкил этиш масалалари қамраб олинган.

Номоддий маданий меросга хавф солаётган таҳдидлар, шунингдек, мазкур Конвенциянинг бажарилиши юзасидан олиб борилаётган тадбирлар ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиб туриш. Дастурнинг 6-бўлими номоддий маданий меросни сақлаш ва унинг муҳофазасини ташкил этиш бўйича олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот ишларига йўналтирилган бўлиб, унинг 40-45 бандларида ушбу масалалар тўлиқ қамраб олинган.

Конвенциянинг 15-моддасида ҳамжамиятлар, гуруҳлар ва алоҳида шахсларнинг иштироки масаласи хусусида шундай вазифа қўйилган:

Ҳар бир иштирокчи-давлат номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш доирасида шундай меросни бунёд этиш, муҳофаза қилиш ва тақдим этиш билан шуғулланувчи ҳамжамиятлар, гуруҳлар ва алоҳида шахсларнинг имкон қадар кенг иштирокини таъминлашга ҳаракат қилади ҳамда уларнинг бундай меросни бошқаришга жалб қилинишлари ва фаол иштирок этишлари учун кўмаклашади. Ушбу вазифалар тўлалигича Давлат дастурида кўзда тутилган. Хусусан, 7-бўлим номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш борасида ҳамкорлик тармоғини ривожлантириш масалаларини қамраб олиб, унга кўра номоддий маданий мерос масалалари билан шуғулланувчи нодавлат ташкилотлари ва муассасаларининг уюшмасини ташкил этиш, улар томонидан ўтказиладиган номоддий маданий мерос билан боғлиқ танлов, кўрик, фестиваль, кўргазмаларнинг йиллик режалари ишлаб чиқилиши, мувофиқлаштирилиши ва эълон қилинишини таъминлаш, маҳалларда номоддий маданий меросни

муҳофаза қилиш ва тарғиб этиш борасидаги ишларни режалаштириш ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан биргаликда амалга ошириш мўлжалланган.

Конвенциянинг IV бўлими номоддий маданий меросни халқаро миқёсда муҳофаза қилиш масалаларига бағишланган. Ушбу бўлимнинг 16 ва 17 моддаларига асосан иккита халқаро рўйхат - Инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхати ва Кечиктириб бўлмаб муҳофазага муҳтож номоддий маданий мерос рўйхати юритилиши белгилаб кўйилган. Репрезентатив рўйхатга Ўзбекистондан 4 та (Бойсун маданий муҳити, Шашмақом, Катта ашула ва Наврўз) объект киритилганлигини ўтган мавзуларда баён этган эдик. Ҳар икки рўйхатга номзодномаларни тайёрлаш ишлари мунтазам равишда олиб борилмоқда.

Халқаро ҳамкорлик ва ёрдам масалалари қамраб олинган V бўлимда ҳамкорликни ташкил этиш йўллари ва усуллари, халқаро ёрдам олиш учун шарт-шароитлари очиқ берилади. Ўзбекистондан Репрезентатив рўйхатга киритилган “Бойсун маданий муҳити” ва “Шашмақом” номзодномаларида хужжатлаштириш ишларини ташкил этиш учун халқаро ёрдам олинган ва ушбу маблағлар тегишли йўналишларда сарф этилган. Шунингдек, ЮНЕСКОнинг 2-тоифали институтлари:Осиё ва Тинч океани мамлакатларининг ахборот таъминоти йўналиши бўйича номоддий маданий мерос маркази - ИЧСАР (Корея Республикаси), Маданий мерос масалалари бўйича Марказий Осиё маркази - ИСАС (Самарқанд), шунингдек Осиё ва Тинч океани мамлакатларининг кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича номоддий маданий мерос маркази (Япония) билан доимий алоқалар ўрнатилган.

Конвенциянинг кейинги бандлари - **Номоддий маданий мерос жамғармаси; Ҳисоботлар; Ўткинчи қодалар; Якуний қодалар**⁷ деб номланиб, уларда жамғарма маблағларининг шаклланиши, мажбурий ва ихтиёрий тўловлар, ҳисоботларни тақдим этиш шартлари ва муддатлари, муқаддам эълон қилинган “Инсониятнинг оғзаки дурдоналари” рўйхатига киритилган объектларнинг (Ўзбекистонда 2001 йили “Бойсун маданий муҳити”, 2003 йили “Шашмақом” киритилган) янги “Репрезентатив рўйхат”га ўтказилиши, шунингдек Конвенциянинг ратификация қилиниши, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиби ва бошқа керакли маълумотлар берилган.

2.2. Оператив йўриқнома ва унинг мақсади

⁷ Basic Text of the 2003 Convention of the Intangible Cultural Heritage, 2014. P-12

Оператив йўриқнома – Қўмита ва иштирокчи-давлатлар томонидан Конвенциянинг миллий ва халқаро даражада татбиқ этилишига хизмат қилувчи кўрсатмалар ва тартибларни мужассам этган ҳужжатдир. У Номоддий маданий мерос унсурлари номзодномаларини рўйхатга киритиш бўйича, илғор тажрибаларни Реестрга киритиш, шунингдек Жамғармадан молиявий кўмак олиш бўйича талаблар, қоидалар ва процедураларни ўз ичига олади. Шунингдек, Оператив йўриқнома Конвенциянинг 11-15-моддаларида баён этилганидек, иштирокчи-давлатлар ҳудудларидаги Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг умумий йўллари, шунингдек, Конвенциянинг бош мақсади бўлган – Номоддий маданий меросга нисбатан эътиборни ошириш ёки ушбу ишга ёрдам беришни кўрсатиб беради.

Оператив йўриқнома Қўмита томонидан Бош ассамблея томонидан тасдиқланиши учун тайёрланган. Унинг биринчи варианты 2008 йил июнда маъқулланган, 2010 йил июнда кенгайтирилган ва 2012, 2014 йилларда тегишли тузатишлар киритилган.

Конвенциядан фарқли равишда Оператив йўриқнома ўзгартирилиши, тузатишлар киритилиши, кенгайтирилиши мумкин. Унга киритиладиган ва Қўмита томонидан тайёрланган ҳар қандай тузатишлар ҳар икки йилда бир мартаба йиғиладиган Бош ассамблея томонидан тасдиқланиши лозим. Бош ассамблея киритилаётган ҳар бир тузатишни киритиш олдидан ҳар томонлама муҳокама этади Оператив йўриқнома мумкин қадар такомиллаштириб борилади. Шунинг учун ҳам Конвенция имплементация жараёнида Оператив йўриқноманинг энг сўнгги вариантдан фойдаланиш тавсия этилади.

Оператив йўриқноманинг 1-бобида (2014 йилги варианты) номоддий маданий меросни халқаро миқёсда муҳофаза қилиш, ҳамкорлик, ва халқаро ёрдам масалалари қамраб олинган:

Ой⁸ 1 Кечиктириб бўлмас муҳофазага муҳтож номоддий маданий мероснинг рўйхатига киритиш мезонлари

Ой 2 Инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш мезонлари

⁸ Operational Directives for the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2009. P-19

- Ой 3 – 7 Конвенциянинг мақсад ва принципларини яққолроқ акс эттирадиган дастурлар, лойиҳалар ва тадбирлар танлови мезонлари
- Ой 8 – 12 Лаёқатлилиқ ва халқаро ёрдам аризалари танловининг мезонлари
- Ой 13 – 16 Кўпмиллатли ҳужжатлар
- Ой 17 – 24 Ҳужжатларни топшириш
- Ой 25 – 31 Ҳужжатларни баҳолаш
- Ой 32 Фавқолодда кечиктириб бўлмас аснода амалга ошириладиган кечиктириб бўлмас муҳофазага муҳтож мерослар рўйхати номзодлари
- Ой 33 – 37 Қўмита томонидан ҳужжатларнинг текширилиши
- Ой 38 Унсурнинг бир рўйхатдан иккинчисига ўтказилиши
- Ой 39 – 40 Унсурнинг рўйхатдан олиб ташланиши
- Ой 41 Рўйхатга киритилган унсурнинг номини ўзгартириш
- Ой 42 – 46 Конвенциянинг мақсад ва принципларини яққолроқ акс эттирадиган деб танланган дастурлар, лойиҳалар ва тадбирлар
- Ой 47 – 53 Халқаро ёрдам
- Ой 54 – 56 Жадвал – иш тартибининг таҳлили
- Ой 57 – 65 Инсониятнинг оғзаки ва номоддий мероси дурдоналари сифатида эълон қилинганларни инсониятнинг номоддий маданий мероси репрезентатив рўйхатига киритиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.
2. List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. UNESCO, 2009.
3. Basic Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO, 2014, Paris.
4. Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.
5. Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия. ЮНЕСКО, 2014 г.

3-мавзу: Номоддий маданий мероснинг соҳалари. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари

Режа:

3.1. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш жараёнининг босқичлари.

3.2. 2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури.

3.3. Номоддий маданий мерос муҳофазасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Таянч иборалар: *конвенция, маданий мерос, номоддий маданий мерос, оператив йўриқнома, Бош ассамблея, Котибият, репрезентатив рўйхат, ратификация, тарихий-маданий экспертиза, ансамбллар, ёдгорликлар, номоддий маданий мерос соҳалари, билим ва кўникмалар, ҳамжамият, меросни ўзида сақловчилар, нодавлат-ноҳукумат ташиқлотлари.*

3.1. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Ўзбекистонда номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш жараёнининг босқичлари.

Маълумки, халқаро ҳужжатларни қабул қилишнинг ўз қоидалари мавжуд. Яъни у қабул қилингандан кейин, уни қабул қилган давлат конунчилигидаги қоидалар халқаро ҳужжатдаги ҳолатларга мослаштирилиши талаб этилади. Шу муносабат билан 2008 йил апрель ойида Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКОнинг “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Конвенцияси аъзосига айлангандан кейин шу пайтгача мавжуд бўлган Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва

улардан фойдаланиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2001 йилда қабул қилиниб, 2003 йилда тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган)га янги қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш ёки янги қонун қабул қилиш орқали биз юқорида қайд этган нормалар бажарилиши лозим бўлди. Шу муносабат билан салкам икки йил давомида шу йўналишда ишлар олиб борилди ва 2009 йил сентябрь ойида Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонунига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-228-сонли Қонуни қабул қилинди.

Биз қуйида ушбу Қонун билан 2001 йилда қабул қилиниб, 2003 йилда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган янги таҳрирдаги Қонуннинг асосан номоддий маданий мерос билан боғлиқ бандларига тўхталиб ўтамиз.

1-модда. Ушбу Қонуннинг мақсади

Ушбу Қонуннинг мақсади Ўзбекистон халқининг умуммиллий бойлиги бўлмиш маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

2-модда. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

3-модда. Асосий тушунчалар

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

ансамбллар⁹— тарихан таркиб топган худудда аниқ кўзга ташланадиган, атроф манзараси билан умумийлиги ёки алоқадорлиги тарихий, археологик, меъморий, эстетик ёки ижтимоий-маданий қимматга эга бўлган, ижтимоий, маъмурий, диний, илмий, ўқув-таълим, истехком,

⁹ Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.

сарой, тураржой, савдо, ишлаб чиқариш ва бошқа аҳамиятга молик ҳамда рассомлик, ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати, меъморчилик асарлари билан боғлиқликда алоҳида ёки ўзаро биргаликда турган ёдгорликлар, иморатлар ва иншоотлар гуруҳлари, шунингдек тарихий тархларнинг ҳамда манзилгоҳлар иморатларининг қолдиқлари, ландшафт архитектураси ва боғ-роғ санъати асарлари (боғлар, истироҳат боғлари, хиёбонлар, сайилгоҳлар);

диққатга сазовор жойлар¹⁰ — инсон ва табиат ижодининг муштарак маҳсули, шунингдек тарихий, археологик, шаҳарсозлик, эстетик, этнологик ёки антропологик қимматга эга бўлган ҳудудлар, шу жумладан халқ хунармандчилиги масканлари, тарихий манзилгоҳлар ёки шаҳарсозлик тарҳи марказлари ва тарихий (шу жумладан ҳарбий) воқеалар, ёдгорликлар, атоқли тарихий шахсларнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган иморатлар, хотира жойлари, табиий ландшафтлар, шунингдек кўхна шаҳарлар, шахристонлар, манзилгоҳлар, қароргоҳлар иморатларининг маданий қатламлари, қолдиқлари, маросимлар бажо этиладиган жойлар;

ёдгорликлар — тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган айрим иморатлар, бинолар ва иншоотлар, улар билан боғлиқ бўлган рассомлик, ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати асарлари ҳамда шу иморатлар, бинолар ва иншоотларнинг тарихан таркиб топган ҳудудлари, шунингдек мемориал уйлар, квартиралар, қабристонлар, мақбаралар ва айрим қабрлар, монументал санъат асарлари, фан ва техника (шу жумладан ҳарбий техника) объектлари, антропология, этнография, нумизматика, эпиграфика, картография, фотография материаллари, кинофильмлар, аудио-видео ёзувлар ҳамда бошқа жисмлардаги ёзувлар, адабиёт ва санъат асарлари, архив, қўлёзма ва чизма ҳужжатлар, қадимги қўлёзма китоблар, ҳарф териш усулида чиқарилган дастлабки китоблар, нодир ва ноёб нашрлар, ноталар, муқаддас буюмлар ва мемориал хусусиятга эга бўлган ашёлар, тош ҳайкаллар, қояга ўйиб солинган тасвирлар, археология ёдгорликлари;

маданий мерос объектлари — моддий ва номоддий маданий мерос объектлари;

моддий маданий мерос объектлари¹¹ — тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган ансамбллар, диққатга сазовор жойлар ва ёдгорликлар;

номоддий маданий мерос объектлари — тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган урф-одатлар, халқ ижодиёти (сўз, рақс,

10⁹ Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.

11 Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й. Б-34.

музыка, томоша санъати), шунингдек улар ҳамда халқ бадиий хунармандчилиги ва амалий санъати билан боғлиқ билимлар, кўникмалар, асбоб-анжомлар, артефактлар, маданий маконлар.

4-модда. Моддий маданий мерос объектларининг тоифалари

Моддий маданий мерос объектлари куйидаги тоифаларга бўлинади:

бутун мамлакат тарихи ва маданияти учун алоҳида аҳамиятга молик тарихий, илмий, меъморий, бадиий ва мемориал қимматга эга бўлган республика аҳамиятидаги моддий маданий мерос объектлари;

вилоят, туман, шаҳар тарихи ва маданияти учун алоҳида аҳамиятга молик тарихий, илмий, меъморий, бадиий ва мемориал қимматга эга бўлган маҳаллий аҳамиятдаги моддий маданий мерос объектлари.

5-модда. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқарувини амалга оширувчи органлар

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ўзархив» агентлиги ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади.

6-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини амалга оширади;

маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурларини тасдиқлайди;

Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрини ва Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш тартибини белгилайди;

маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиниши, асралиши ва улардан фойдаланилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш тартибини белгилайди;

республика аҳамиятидаги моддий маданий мерос объектларининг, шу жумладан Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган объектларнинг ҳудудлари ва муҳофаза теграларидан фойдаланиш тартиботларини тасдиқлайди;

тарихий-маданий кўрикхоналарни, музей-кўрикхоналарни ва тарихий манзилгоҳларни тузиш тартиби ва сақлаш тартиботини белгилайди;

маданий мерос объектларини тарихий-маданий экспертизадан ўтказиш тартибини белгилайди;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

7-модда. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги:

юридик ва жисмоний шахслар томонидан маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади;

маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қатнашади;

моддий маданий мерос объектларини илмий ва илмий-техник тадқиқ этиш, консервациялаш, таъмирлаш ҳамда ҳозирги замонда фойдаланишга мослаштириш бўйича давлат дастурларини амалга оширади;

маданий мерос объектларининг аниқланиши, ҳисобга олиниши, муҳофаза қилиниши, тарғиб қилиниши ва улардан фойдаланилишини таъминлайди;

маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалалари бўйича давлат бошқаруви органларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрини ва Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритади;

маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизасини ташкил этади ва амалга оширади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

8-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош архив бошқармасининг маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ўзархив» агентлиги Ўзбекистон Республикасининг Миллий архив фондида турган маданий мерос ҳужжатли объектларини ўзига берилган ваколатлар доирасида ҳисобга олиниши, муҳофаза қилиниши ва улардан фойдаланилишини амалга оширади.

9-модда. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ваколатлари

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўзларига берилган ваколатлар доирасида ўз ҳудудларида жойлашган маданий мерос объектларини аниқлайдилар ҳамда уларни ҳисобга оладилар, муҳофаза қиладилар, асрайдилар ва улардан фойдаланадилар, маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ижро этилишини таъминлайдилар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва жамоат бирлашмаларини маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш тадбирларини ўтказишга жалб этадилар.

10-модда. Маданий мерос объектларининг давлат томонидан муҳофаза қилинишини таъминлаш

Маданий мерос объектларини давлат томонидан муҳофаза қилиш бу маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувини амалга оширувчи органлар томонидан кўриладиган ҳуқуқий, ташкилий, молиявий, ахборотга доир, моддий-техникавий ва бошқа чора-тадбирлар тизимидир.

Маданий мерос объектларини давлат томонидан муҳофаза қилиш:

тарихий-маданий қимматга эга бўлган объектларни давлат ҳисобига олиш, ҳамда Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрини ва Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш;

маданий мерос объектларининг илмий ва илмий-техник тадқиқ этилишини ривожлантириш;

маданий мерос объектларини тарихий-маданий экспертизадан ўтказиш;

моддий маданий мерос объектлари муҳофаза теграларининг лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

моддий маданий мерос объектлари жойлашган ерларда ер қазииш, ер тузиш, қурилиш, мелиорация, хўжалик ишлари ва бошқа ишларни, моддий маданий мерос объектларини асраш бўйича ишларни ўтказиш, шунингдек моддий маданий мерос объектларида илмий ва илмий-техник тадқиқотлар ўтказиш учун руҳсатномалар бериш;

алоҳида тартибга солиниши лозим бўлган ва моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ шаҳарсозлик фаолияти объектларининг чегараларини белгилаш;

моддий маданий мерос объектларида муҳофаза белгиларини ўрнатиш;

маданий мерос объектлари ҳолатининг мониторингини амалга ошириш.

Маданий мерос объектларини давлат томонидан муҳофаза қилиш қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа чора-тадбирлар орқали ҳам таъминланиши мумкин.

11-модда. Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастри ва Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхати

Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхати номоддий маданий мерос объектлари тўғрисидаги янгилашиб туриладиган маълумотлар кўрсатилган ҳисобга олиш ҳужжатидан иборат бўлади.

Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритишга қуйидагилар киради:

номоддий маданий мерос объектини идентификация қилиш;

тегишли номоддий маданий мерос объектларининг тармоқлари, йўналишлари, жанрлари ва услубларини таснифлаш;

номоддий маданий мерос объектларини доимий равишда тикловчи шахсларни, гуруҳларни кўрсатиш;

маълумотларни тизимга солиш, сақлаш ва янгилаб бориш;

номоддий маданий мерос объектларининг сифат ҳолатини аниқлаш ва унинг натижалари бўйича ҳисоботлар тузиш.

Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрини ва Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

12-модда. Маданий мерос объектини Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатига киритиш

Тарихий-маданий қимматга эга бўлган объектларни Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатига киритиш Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги томонидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек юридик ва жисмоний шахсларнинг таклифлари асосида амалга оширилади.

Тарихий-маданий қимматга эга бўлган объектларни Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатига киритиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида тарихий-маданий экспертиза хулосаси олинган кундан эътиборан мазкур объектлар аниқланган маданий мерос объектлари жумласига киритилади.

Археология ёдгорликлари топилган пайтидан эътиборан аниқланган моддий маданий мерос объектлари жумласига киритилади.

Тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган янги аниқланган моддий маданий мерос объектлари Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига киритилиши тўғрисидаги масала ҳал қилингангача ушбу Қонун талабларига мувофиқ муҳофаза қилиниши керак.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги аниқланган моддий маданий мерос объектларининг мулкдорини мазкур объект Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига киритилганлиги тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдан эътиборан ўттиз кун ичида хабардор қилиши шарт.

15-модда. Маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизаси

Маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизаси:

маданий мерос объекти Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатига киритилишини асослаш;

моддий маданий мерос объектларининг тоифасини белгилаш;

моддий маданий мерос объектларининг тоифаси ўзгартирилишини асослаш;

моддий маданий мерос объектини Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастридан чиқариш;

моддий маданий мерос объектлари муҳофаза тегралари лойиҳаларининг шаҳарсозлик ва лойиҳалаш ҳужжатларига, шунингдек мўлжалланаётган ер қазиш, ер тузиш, қурилиш, мелиорация, хўжалик ишлари ва бошқа ишларнинг моддий маданий мерос объектларини асраш талабларига мувофиқлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги томонидан ташкил этилади ва амалга оширилади.

18-модда. Маданий мерос объектларининг ҳолати устидан назорат

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатига киритилган маданий мерос объектлари ҳолатини назорат қилиб туриши ҳамда моддий маданий мерос объектларининг асралиши юзасидан жорий ва истиқбол дастурларини ишлаб чиқиш мақсадида беш йилда бир марта моддий маданий мерос объектларининг ҳолатини кўриқдан ўтказиши ва уларни қайд этиб қўйиши шарт.

19-модда. Маданий мерос объектларини Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига ёки Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш

Тарих, санъат, фан, эстетика, этнология ёки антропология нуктаи назаридан ҳар томонлама беқиёс қимматга эга бўлган маданий мерос объектлари Умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция ҳамда Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш

тўғрисидаги халқаро конвенцияда белгиланган тартибда тегишинча Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига ёки Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш йўли билан жаҳон маданий мероси объектлари жумласига киритилиши мумкин.

Маданий мерос объектлари тарихий-маданий экспертизасининг ҳулосаси асосида маданий мерос объектларини Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига ёки Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш тўғрисидаги таклифлар ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) ҳузуридаги Умумжаҳон мероси қўмитаси ва Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича ҳукуматлараро қўмита талабларига мувофиқ расмийлаштирилган ҳужжатлар юридик ва жисмоний шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссиясига юборилади

20-модда. Маданий мерос объектларини асраш чора-тадбирлари

Моддий маданий мерос объектларини асраш чора-тадбирлари уларни консервациялаш, тузатиш, таъмирлаш, ҳозирги замонда фойдаланишга мослаштиришни, шунингдек улар билан боғлиқ илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, лойиҳалаш ҳамда ишлаб чиқариш ишларини ўз ичига олади.

Моддий маданий мерос объектини консервациялаш — моддий маданий мерос объектини мавжуд кўринишида асраш ва унинг ҳолати ёмонлашувининг олдини олиш мақсадида амалга ошириладиган илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, лойиҳалаш ҳамда ишлаб чиқариш ишлари мажмуи.

Моддий маданий мерос объектини тузатиш — моддий маданий мерос объектининг муҳофаза мазмунини ташкил этувчи ўзига хос хусусиятларини ўзгартирмаган ҳолда объектни фойдаланиш ҳолатида сақлаб туриш мақсадида амалга ошириладиган илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, лойиҳалаш ҳамда ишлаб чиқариш ишлари мажмуи.

Моддий маданий мерос объектини таъмирлаш — моддий маданий мерос объектининг тарихий ва эстетик қимматини аниқлаш ҳамда сақлаб қолиш ва унинг бут сақланишини таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, лойиҳалаш ҳамда ишлаб чиқариш ишлари мажмуи.

Моддий маданий мерос объектини ҳозирги замонда фойдаланишга мослаштириш — моддий маданий мерос объектининг тарихий-бадий қимматини ва асралишини ўзгартирмасдан унинг тарихий-маданий қимматга эга бўлган унсурларини таъмирлаш асосида ундан ҳозирги замонда фойдаланишга шарт-шароит яратиш мақсадида амалга ошириладиган илмий

ва илмий-техник тадқиқотлар, лойиҳалаш ҳамда ишлаб чиқариш ишлари мажмуи.

Номоддий маданий мерос объектларини асраш чора-тадбирлари илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, хужжатлаштириш, тарғиб қилиш ва рағбатлантириш ишларини ўз ичига олади.

Моддий маданий мерос объектини асрашга доир ишлар Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги томонидан бериладиган рухсатнома асосида амалга оширилади.

21-модда. Йўқотилган маданий мерос объектини асли ҳолига келтириш

Йўқотилган моддий маданий мерос объекти алоҳида тарихий, илмий, бадиий, шаҳарсозлик ёки ўзгача ижтимоий аҳамиятга молик бўлган ҳолларда йўқотилган моддий маданий мерос объекти таъмирлаш усуллари орқали асли ҳолига келтирилади.

Йўқотилган номоддий маданий мерос объекти алоҳида тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача ижтимоий аҳамиятга молик бўлган ҳолларда йўқотилган номоддий маданий мерос объекти илмий ва илмий-техник тадқиқотлар, таъмирлаш усуллари орқали асли ҳолига келтирилади.

Йўқотилган маданий мерос объектини Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан асли ҳолига келтириш тўғрисидаги қарорни Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизаси хулосаси асосидаги тақдимномасига биноан манфаатдор органлар ва ташкилотларнинг фикрини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қабул қилади.

35-модда. Низоларни ҳал этиш

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалалари юзасидан келиб чиқадиган низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

36-модда. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг бузилишида айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

3.2. 2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш
Давлат дастури.

2010 йил 7 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури”нинг I бўлими – “Номоддий маданий меросни сақлаш, муҳофаза қилиш ва келажак авлодга етказишга қаратилган норматив-ҳуқуқий базани ҳамда маъмурий бошқарув тизимини такомиллаштириш”, II бўлими – “Номоддий маданий меросни илмий жиҳатдан ўрганиш ва тадқиқот ишларини ташкил этиш”, III бўлими – “Номоддий маданий меросни рўйхатга олиш ва улар тўғрисидаги маълумотларни ҳужжатлаштириш”, IV бўлими – “Соҳа мутахассисларини тайёрлаш ва малака ошириш ишларини ташкил этиш”, IV бўлими – “Номоддий маданий мерос объектларини сақлашнинг амалий чора-тадбирлари”, V бўлими – “Номоддий маданий меросни сақлаш ва унинг муҳофазасини ташкил этиш бўйича олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот ишлари”, VI бўлими – “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш борасида ҳамкорлик тармоғини ривожлантириш”, VII бўлими – “Номоддий маданий мерос тарғиботида маданий туризм дастурларидан кенг фойдаланиш”, VIII бўлими – “Номоддий маданий мерос намуналарини сақлашни молиялаштириш тизимини янада такомиллаштириш” масалаларига бағишланган.

“Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси 2010 – 2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури тасдиқланади. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Давлат дастурини амалга ошириш бўйича асосий ижрочи сифатида белгиланиб, Давлат дастури мониторингини юритиш, мунтазам равишда ҳар бир йил якунида амалга оширилган ишлар бўйича Вазирлар Маҳкамасига ҳисоботларни тақдим этиш, Республика халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар илмий-методик марказининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш борасида ҳар олти йилда ЮНЕСКОга тақдим этиладиган ҳисоботларини тайёрлаш вазифалари юклатилган.

3.3. Номоддий маданий мерос муҳофазасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

“Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш тўғрисида”ги Низом ва “Номоддий маданий мерос объектларини тарихий-маданий экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низомни ишлаб

чиқиш ва белгиланган тартибда Вазирлар Маҳкамасига киритиш масаласи 2010 йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигига масъулият белгиланган. Натижада Вазирлар Маҳкамаси қарори лойиҳаси асосида номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш, уларнинг тарихий-маданий экспертизасини ташкил этиш механизми яратилди. Ҳар икки норматив-ҳуқуқий ҳужжатга “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига ўзгартиришлар киритиш ҳақида»ги 228-сонли қонунда кўзда тутилган талаблар асосида ўзгартиришлар киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонунига ўзгартиришлар киритиш ҳақида»ги 2009 йил 9 октябрдаги ЎРҚ-228-сон Қонунини амалга татбиқ этиш ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси “Номоддий маданий мерос объектларининг рўйхатини юритиш тўғрисида”ги Низом 2011 йил 23-февралдаги 47-сон Қарорининг 1-илоvasи асосида тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонунига ўзгартиришлар киритиш ҳақида»ги 2009 йил 9 октябрдаги ЎРҚ-228-сон Қонунини амалга татбиқ этиш ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси “Номоддий маданий мерос объектларини тарихий-маданий экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом 2011 йил 23-февралдаги 47-сон Қарорининг 2-илоvasи асосида тасдиқланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.
2. List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. UNESCO, 2009.
3. Basic Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO, 2014, Paris.

4. Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.
5. Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия. ЮНЕСКО, 2014 г.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, кўшимча воситалар, шунингдек оркестр ёки хор жамоалари билан амалий ишлаш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

1-амалий машғулот: Чолғу ижрочилиги ижрочилик санъатининг таркибий қисми сифатида

Режа:

- 3.1. Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари.
- 3.2. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари. Халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари.
- 3.3. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар.
- 3.4. Табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва кўникмалар.
- 3.5. Анъанавий ҳунармандчилик.

Таянч иборалар: *ЮНЕСКО, конвенция, номоддий маданий мерос, маданий мерос, оператив йўриқнома, ижро санъати, Котибият, репрезентатив рўйхат, ратификация, тарихий-маданий экспертиза, урф-одат, маросим, номоддий маданий мерос соҳалари, билим ва кўникмалар, ҳамжамият, меросни ўзида сақловчилар, нодавлат-ноҳукумат ташкилотлари.*

1.1. Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари.

Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки анъана ва шакллари бизнинг тушунчамиздаги халқ оғзаки ижодининг ўзидир. Халқ оғзаки ижодида тил муҳим рол ўйнайди. Чунки тил ушбу меросни ифодалашда ва келгуси авлодга етказишда энг асосий восита бўлиб хизмат қилади. Халқ оғзаки ижодининг тур ва жанрлари жуда кенг. Унинг таркибига миф, афсона, ривоят, эртак, мақол, матал, достон, масал, ҳикматли сўзлар, тез айтиш ва

бошқа жанрлар, мухтасар қилиб айтганда халқ меросининг оғзаки равишда ифодаланадиган барча тур ва жанрлари киради¹².

Миф (афсона, ривоят, асотир) қадимги одамларнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсонлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудалар ва илоҳлар тўғрисидаги этиқодий қарашларни ўз ичига олган. Қадимда халқларда бўлгани каби, Марказий Осиё мифлари мазмун ва моҳият жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади:

- олам яратилиши ва ҳаёт пайдо бўлиши ибтидо ҳақидаги мифлар;
- осмон жисмлари ва табиат ҳодисалари ҳақида ҳикоя қилувчи самовий мифлар;
- Геракл, Гилгамеш, Ҳубби, Алпомиш каби ғайриоддий ҳислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги антропогеник мифлар;
- муаян эътиқодлар билан боғлиқ (масалан, мўл ҳосил сўраш, ўсимлик ёки оловга топиниш) сиғиниш мифлари;
- халқларнинг келиб чиқиши (масалан 92 та ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши) билан боғлиқ этногенетик мифлар;
- тақвимий мифлар (масалан чилла, айём ажуз, аҳман-дахман ва ҳкз. ҳақида);
- оламнинг интиҳоси ҳақидаги эсхатологик мифлар.

Мифлар “Авесто”, “Илиада”, “Рамаяна”, “Шохнома”, “Калевала”, “Алпомиш”, “Тўрўғли” каби адабий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқли ўрин тутган.

Ривоят воқеа ва ҳодисаларни, инсон фаолиятини баъзан уйдирмалар воситасида, баъзан реал тасвирловчи фольклор жанридир. Ҳажми қисқа, 2-3 эпизоддан ошмайди, анъанавий шаклга эга бўлмайди. Одатда бир ҳикоячи баёнидан бошланиб, оғиздан-оғизга ўтиш жараёнида эркин талқин қилинади. Мазмунига кўра ривоятлар тарихий ҳамда топонимик бўлади. Тарихий ривоятда бирор тарихий шахс ёки халқ қаҳрамони билан боғлиқ ҳодисалар ҳикоя қилинади, ахлоқ ва одобнинг идеал меъёрлари ташвиқ этилиб, муайян фактлар ҳақида ахборот берилади. Бундай ривоятлар, хусусан Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Амир Темур, Бобур, Машраб ва бошқа буюк шахсларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар асосида ҳам яратилган. Топоним ривоятларда эса шаҳар, қишлоқ, кўрғон, сарой, мақбаралар номи ҳамда уларнинг юзага келиши сабаблари билан воқеалар ҳикоя қилинади.

¹² Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.

Одатда хотимасида ҳикоядан мақсад таъкидланади ва муайян факт изоҳланади. Ўзбек ривоятлари бизгача оғзаки, қисман ёзма шаклда етиб келган.

Матал - муайян ҳаётий ҳодисани аниқ ва тўғри белгилаб берадиган образли ифода, ибора. Маталда ўхшатиш, таққослаш, киноя, қочириқ сўз каби бадиий воситалардан фойдаланилади. Мажозий иборанинг ўз асл маъноси билан кўчма маъноси ўртасида яқинлик, мантиқий боғланиш бўлиши лозим. Матал бир ёки бир неча жумладан тузилади, улар орасида қофияланиш ҳамиша ҳам сақланмайди. (Масалан: “*Шамол бўлмаса дарахтнинг шоҳи қимилламас*”, “*Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит!*”).

Мақол бу халқ оғзаки ижод жанри бўлиб, қисқа ва лўнда, образли, грамматик ва мантиқий тугал маъноли хикматли ибора, чуқур мазмунли гап. У муайян ритмга эга бўлиб, авлод-аждодларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, эпик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужасамлашган. Асрлар давомида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган. Мақоллар мавзу жиҳатидан ниҳоятда бой ва хилма-хил. Туркий халқлари мақолларидан намуналар дастлаб М.Қошқарийнинг “Девону луғот-т-турк” асарларида келтирилган. Бу мақолларнинг бир қанчаси ҳозир ҳам ўзбек халқи орасида турли вариантларда ишлатилади.

Масал – дидактик адабиёт жанридир. Бу таълимий характердаги, аксарият кичик шеърий, баъзан насрий шаклдаги асар. Масалда инсонга хос хусусиятлар, жамиятга хос ижтимоий ҳодисалар, қушлар ва ҳайвонлар орасидаги муносабатлар, табиат ҳодисалари воситасида акс эттирилади. Мазмуни мажозий асосида қурилиб, комикликнинг ва киноянинг, ижтимоий мотивликнинг устунлиги масалга ҳажвий руҳ бағишлайди. Масалнинг ҳикоя қисми ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, новелла ёки латифаларга яқин бўлиб, хотимаси мақол, ҳикматли сўз ва иборалар тарзида бўлади. Масал материаллари аксарият эртақ, мажоз, новелла, латифа ва бошқаларда кўлланилиши мумкин. Ўзбек адабий ижодида унинг намуналари “Калила ва Димна”, “Зарб-ул-масал” ва бошқа асарлар тарзида учрайди. Масалчилик билан Фаҳриддин Аттор, Жалололдин Румий, Алишер Навоий каби сўз усталари шуғулланганлар.

Афсона халқ оғзаки ижоди (фольклор) шаклларида биридир. У хаёлот, уйдирма ва тўқимадан иборат бўлсада, сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳақиқатдек тасаввур этилади. Ҳаттоки воқеалар бўлиб ўтган давр ва макон ҳам кўрсатилади. Афсоналар оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келган, ифода усули, баён тарзи ҳисобланади.

Ривоятдан фарқли ўлароқ афсона заминиди мўжиза, сеҳр-жоду бўлади. Ўзбек афсоналари коинот (Ер, Қуёш, Ой, юлдузлар ва сайёралар яралиши), топономика (масалан, Кавказ тоғлари, баъзи дарёлар, денгизлар, шаҳарлар, қишлоқлар ва ҳ.к), халқларнинг (масалан, туркийларнинг) келиб чиқиши, ҳайвонот дунёси, табиат ҳодисалари, тарихий шахслар (Эр Тунга, Тўмарис ва бошқалар), динлар, пайғамбарлар тўғрисида мавзуларда қурилган.

Эртак - халқ оғзаки поэтик ижодининг асосий жанрларидан бири; тўқима ва уйдирмага асосланган сеҳли-саргузашт ва маиший характердаги эпик бадий асар. Асосан наср шаклида яратилган. Эртак Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона ўзбеклари орасида метал, Бухоро атрофида ушук, Хоразмда варсақи, Тошкент шаҳри ва унинг атрофида чўпчак деб аталади. Ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларнинг иштироки, сюжет чизиғида тутган ўрни ва вазифасига кўра эртакни 2 гуруҳга - ҳаёлий уйдирмалар асос бўлган эртак, ҳаётий уйдирмалар асос бўлган эртақларга бўлиш мумкин. Унда асосан, уч мақсадга асосланилади: биринчидан, идеал қаҳрамоннинг жасорати, ёвуз кучларга қарши чиқиб, халқ манфаатларини химоя қилиши, иккинчидан, малика-ю париларга ошиқ бўлиши, бу йўлда дев ва аждарларга қарши кураши, учинчидан эса адолатсизликка, зулмга қарши чиқиши.

Эртак жанр образлари талқини, ғоявий мазмуни ва конфликти, сюжет ва композицияси, уйдирмаларнинг ўрни ва вазифаси, тили ва услубига кўра ушбу жанр асарлари шартли равишда ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақлар, маиший эртақлар ва ҳажвий эртақларга бўлинади.

Тез айтиш ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир тури. Ўтмишда катта ёшдаги одамлар ҳам ўтиришларда, тўйларда тез айтишда мусобақалашганлар. Кейинчалик, асосан болалар репертуарига айланган, сабаби тез айтиш болаларнинг фикрлаш қобилиятини, сўз бойлигини оширишга ва нутқнинг раван бўлишига хизмат қилади.

1.2. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари. Халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари.

Ижрочилик санъати таркибида номоддий маданий меросимизнинг жуда катта қисми ўз ифодасини топади. Содда қилиб айтилганда, халқ ижодининг ижрочилик билан боғлиқ саҳнавий жанрларнинг барчаси ундан жой олади. Бунда мусиқа, рақс, халқ томоша санъатининг барча жанрлари тушунилиши керак. Бошқача қилиб айтганда намоёиш этишга (ҳоҳ у саҳнада бўлсин, ҳоҳ майдонда, ҳоҳ кичик даврада) мўлжалланган жанрлар ижрочилик

санъати таркибига киритилади. Ижрочилик санъатининг барча жанрларини камраб олмаган ҳолда мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин¹³.

Муסיқа йўналиши бўйича: “Шашмақом”, “Хоразм мақомлари”,

“Тошкент-Фарғона мақом йўллари”, Дутор ва сурнай мақом йўллари, “Тановор”, “Ушшоқ”, “Феруз”, “Сувора”, “Лазги”, “Мавриги”, “Мискин” сингари туркумлар, “Катта ашула”, аллалар, ўланлар, яллалар, лапарлар, мадҳиялар, термалар, шунингдек, “бахшичилик”, “халфачилик” ва ҳудудга хос бошқа йўналишдаги манбалар.

Рақс йўналиши бўйича: Фарғона, Хоразм, Бухоро, Сурхондарё рақс мактаблари, ҳудудларга хос бўлган рақслар ва рақс ҳаракатлари, шу жумладан, болалар, эркаклар, аёлларнинг якка ва гуруҳли рақслари.

Томоша санъати йўналиши бўйича: дорбозлик, полвонлик, анъанавий цирк, кўзбойлоғичлик, қўғирчоқбозлик, масхарабозлик, морбозлик, бесуюклик ўйинлари, ёғоч оёқ ўйинлари, миллий халқ ўйинлари ва бошқалар.

1.3. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар.

Урф-одат, маросим ва байрамлар таркибига меҳмондўстлик анъаналари, ахлоқ-одоб билан боғлиқ урф-одатлар, фарзанд тарбияси билан боғлиқ маросимлар, бешик тўйи, исм қўйиш маросими, суннат тўйи, совчиликка бориш, келин салом, миллий ва маҳаллий миқёсда ўтказиладиган сайллар, ҳашарлар, томошалар, байрамлар ва бошқаларни киритиш мумкин.

Наврўз (форс – янги кун) – шамсия (қуёш) йил ҳисобидан йилнинг биринчи куни, Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида яшовчи халқларнинг қадимий анъанавий байрами. Баҳорги тенг кунликка (21 ёки 22 март), яъни Қуёшнинг Ҳамал буржига киришига тўғри келади. Наврўз деҳқончилик ишларини бошлаш байрами ҳисобланади. Байрамда оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган. Дастлаб наврўз байрамини ўтказиш ўтроқ деҳқонларда расм бўлган, кейинчалик улар орқали ярим ўтроқ ва кўчманчи туркий халқларнинг ҳам урф-одатларига айланган. Асрлар ўтиши билан турли халқларда наврўз байрамини ўтказиш маросимлари уларнинг турмуш тарзига, мафкурасига мослашган.

Маросим инсон ҳаётида муҳим ҳодисалар содир бўлганида вужудга келади ва кишилар ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни (масалан, туғилиш,

¹³ Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.

уйланиш, ўлим) қайд этади, расмийлаштиради. Ўзбек оилаларида ёш оилаларни тарбиялаш учун ўзига хос маънавий “зина” сифатида хизмат этадиган, чақалоқ туғилгандан, то улғайиб, янги оила қургунгача бўлган ҳаётий муҳим воқеаларни қайд қиладиган маросимлар тизими (“Чақалоқ дунёга келиши”, “Исм бериш”, “Чақалоқ чилла”, “Бешик тўй”, “Соч тўй”, “Тиш тўй”, Биринчи қадам”, “Суннат тўй”, “Мучал ёш”, “Никоҳ тўй” кабилар) вужудга келган.

Суннат тўйнинг тарихи энг қадимий ибтидоий жамиятда балоғат ёшини нишонлаш, болаларни ўсмирликка ўтиш маросимига бориб тақалади. Ўша даврлардаёқ болани суннат (хатна) қилиш одати вужудга келиб, у бир томондан, иссиқ иқлимда гигиена (озодагарчилик)га риоя қилиш воситаси бўлган, иккинчидан, мардлик ва жасурлик ҳисобланган.

Хатна маҳаллий одатлар билан чатишиб, тўй-байрам даражасига кўтарилган. Тўй куни боланинг она томонидан бўлмиш бувиси турли сарполар билан бир қаторда махсус безатилган тойча тортиқ қилади. Тойчага “тўй қахрамони” миндириб, маҳалла, қишлоқ кўчалари бўйлаб уни карнай-сурнай садолари остида сайр қилдиришади. Бу тантанали сайр тўйхона эшиги олдида катта оммавий рақсга тушиш билан кутиб олинади. Тўй катталар меҳмондорчилик қилиш билан яқунланади.

Чақалоқнинг яқинлари даврасида бешикка солиш халқ тилида “**бешик тўйи**” маросими деб юритилган. Бу удум мамлакатимизнинг ҳар бир худудида ўзига хос тарзда, турфа урф-одатлар билан ўтказилади. Маълумки, чақалоқнинг дунёга келиши билан қудалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар учун катта хурсандчилик бошланади. Бу маросим одатда тўнғич фарзанд дунёга келганда катта тантана билан қарши олинади. Одатда у айрим жойларда кичик бир оилавий маросим шаклида ўтса, бошқа жойларда эса маҳаллий байрамга айланиб кетади. Шунингдек, баъзи жойларда бу маросим яхлит бир шаклда ташкил топса, бошқа ерларда икки тадбирдан иборат бўлади. Масалан, Тошкентда фарзанд туғилганига 7-9 кун тўлганда, аввалига болани бешикка солиш маросими ўтказилади. Гўдакнинг қирқи (40 кунлик) чиққандан кейин эса, оила учун қулай кунларнинг бирида алоҳида (зиёфат) бешик тўйини уюштириш одат тусига кирган. Маросим ота-она ва қудаларнинг ўзаро келишилган куни, махсус тайёргарлик кўрилган ҳолда ўтказилади. Унда келиннинг онаси ўз набираси учун янги чиройли бешик, хилма-хил кийим-кечаклар, шунингдек, қизи ва куёви, қудалари учун сарполар тайёрлайди. Тўйга айтилган қариндош-уруғлар ҳам чақалоққа атаб совға келтиришади. Бу тадбир Бухорода қуйидаги ўзига хос катта тантана билан ўтказилган: “Чақалоқнинг она томонидан бобоси ва бувиси унга бошдан-оёқ уст-бош, янги бешик ва унга керакли ашёларни ҳозирлаб, тўй

бошланган куни ана шу совғалар жўнатилади. Совға жўнатишда олдинда кўлида қайроқ тошли, ёғоч боғлаб олган болалар ноғорачи, карнайчи ва сурнайчиларнинг нағмаларига мос ҳолда ўйнаб боришади. Уларнинг кетидан совға-саломларни кўтарган аёллар, уларнинг кетидан эса, бешик кўтарганлар борадилар. Уй эгалари уларнинг юзларига ун суртиш билан кутиб оладилар. Бу билан чақалоқнинг умр йўли оқ, ўзи бахтли ва фаровон бўлишига истак билдиришади”. Келиннинг онаси қариндош-уруғлари ҳамроҳлигида ясатилган бешик ва сарполар билан қуданикига меҳмонга боришади. Бу маросим аёллар, болалар ва кайвони аёл (тўй-маросимлар устаси, кўп биладиган аёл) бошчилигида ўтказилади. Асосий маросим келиннинг онаси келтирган бешикка чақалоқни ётқизиш учун ҳозирлик кўриш билан бошланади. Тўйга атаб келтирилган совғалар намоёиш этилади. Кайвони аёл бошчилигида болани чўмилтиришади. Чақалоқни сувга солишдан олдин махсус қумни унинг танасига суртиб чиқишади. Сабаби, баданидаги туклар камайиб, чиқмаслиги учун қилинса, ундан кейин қатик суркалиб, унинг териси майин ва оқаришини таъминлайди. Бола чўмилтириладиган тоғорага умри давомида бой-бадавлат бўлсин деб тилла буюмлар ва қумуш тангалар ташланади (маълумки, қумуш сувни зарарқунандалар – микроблардан холи қилади). Гўдакни чўмилтириб бўлгач, бувиси олиб келган янги кийимлар билан бешикнинг олдига олиб келинади. Бешикни бош томони қиблага қараган ҳолда болани беланади ва кайвони аёл 4-6 қошиқни бешик атрофида айлантириб олади. Бу ҳаракатда жуфт қошиқларнинг айлантирилиши бу бешик оиладаги келгуси фарзандлар учун яшаш, тўқчилик рамзи бўлсин деган маънода қилинади. Сўнг бешикнинг ёпинчиқлари ёпилиб, кайвони аёл онага жуфт патир ёки нонни тишлатади. Бу бола тўқ бўлиши учун онанинг сути мўл бўлсин, риски улуғ бола бўлсин деган фикрни англатади. Она тишлаган нонни олиб қўйилади ёки бўлмасам ўтирганларга тарқатилади. Кайвони аёл хонага исириқ тутатиб, она ва бешик атрофида айлантиради. Бу билан уйнинг ҳавоси тозаланиб, болани назар-нафаслардан химоя қилади. Она болани эмизиб ухлата бошлайди, шу пайт ўтирганлар биргаликда чақалоққа алла айтишади.

Никоҳ - янги оила яратилиши мақсадида ташкил этиладиган маросим, удум ва тадбирлар мажмуаси ҳисобланади. Никоҳ – тўй маросими, ундан олдинги ва ундан кейинги қисмларга бўлинади.

Тўйдан олдинги қисм: қиз танлаш, совчиликка бориш, фотиҳа тўйи сингари бўлақларга бўлинади.

Қиз танлаш турли ҳудудларда турлича бўлиши мумкин. Бунда икки ҳолат кузатилади: Йигитнинг ўзи танлаши. Ота-она ёки қариндош-уруғ томонидан танлаш.

Одатда йигитнинг ота-онаси йигитдан “кўз остига олиб қўйганинг борми?” деб сўрайди. Йигит бирор қизни танлаганини айтса, бу хонадон йигит хонадонига мос ёки мос эмаслиги муҳокама қилиниб, маъқул деб топилган ҳолда шу хонадонга совчиликка борилади.

Тошкент шаҳрида қиз танлашда одатда йигитнинг аёл қариндошлари турли жойлардан қиз тўғрисида маълумотларни суриштириб, қайси хонадонда уларга мос қиз борлигини аниқлаб, шу хонадонга киришади ва суриштириш бошланади. Бошқа ҳудудларда эса олдиндан мўлжалланган хонадонга бориш одат тусига кирган.

Икки томон (қиз ва йигит томони) бир-бирига маъқул бўлгандан кейин йигит ва қизнинг учрашуви ташкил этилиб, уларнинг розилиги олинади. Кейинги пайтда Тошкент шаҳрида қизнинг отаси ёки эркак қариндошларидан бири йигит билан учрашиб, суҳбатлашиши ҳам расм бўлган. Ҳамма рози бўлгандан кейин қизнинг уйига совчиликка (баъзи ҳудудларда эркаклар, баъзи ҳудудларда аёллар) борилади ва “нон синдириш” ёки “оқ ўраш” маросими ўтказилиб, фотиҳа тўйи белгиланади. Маросим пайтида иккита нонни қўшиб синдириш, қиз томонга оқ рўмол тақдим этиш икки томоннинг розилик аломати ҳисобланади. Совчилар қиз хонадонига кириб келишида “қулчиликка келдик” деган ибора билан киришади, бу – шу хонадондаги қизни келин қилиб олиш маъносини билдиради.

“Фотиҳа тўйи” – қизнинг кўни-қўшнилари, маҳалла ва қариндошларига қизнинг унаштирилганлигини маълум қилиш мақсадида ўтказилади ва “бўхча”, яъни қизга аталган нарсалар (кийим-кечак ва тақинчоқлар) қиз томонга тақдим этилади. Одатда, фотиҳа тўйига кетадиган харажатлар йигит томонидан қопланади. Ўзбекистоннинг турли жойларида бу маросим турлича кўламда ўтказилади. Масалан, Самарқанд шаҳрида бу тадбир жуда катта миқёсда ўтказилиб, олиб келинган буюмлар ёйиб қўйилади ва ким қайси буюмни совға қилганлиги ҳам эълон қилинади. Фотиҳа тўйи куни никоҳ тўйининг муддати ва харажатлар аниқланади. Йигит томонидан “қалин пули” (Тошкенда “сут ҳақи дейилади) берилади. “Қалин пули” миқдори турли ҳудудларда турлича бўлиб, Хоразмда бериладиган қалин пули энг катта ҳисобланади. Бошқа ҳудудларда нисбатан кам тўланади ёки қиз томон олиб келиши лозим бўлган бирор буюм (масалан шкаф, жовон ёки бошқа мебель) йигит томонидан сотиб олиниши билан ҳам белгиланиши мумкин.

Никоҳ тўйи ўтадиган куни расмий ва шаръий никоҳ маросими ташкил этилади. Шаръий никоҳ – мулла томонидан ўқилиб, диний нуқтаи-назардан шу вақтдан бошлаб қиз ва йигит эр-хотин ҳисобланишини билдиради. Расмий никоҳ – шу ҳудуддаги тегишли расмий идорада йигит ва қизни “эр ва

хотин” деб қайд этиш учун ташкил этилади. Никоҳ қайдномасини топшириш тантанали равишда расмий идорада ёки никоҳ тўйи маросими таркибида ўтади.

Никоҳ тўйи хонадонларнинг иқтисодий имкониятлари ва шу ҳудудда қабул қилинган қоидаларга қараб жуда катта ёки нисбатан кичикроқ ўтказилиши мумкин. Никоҳ тўйига йигит ва қиз томонидан меҳмонлар таклиф этилади. Тўй маросими тугагандан кейин қиз йигитнинг уйига кузатилади. Унга қизнинг онаси ва яқин аёл қариндошлари ҳамроҳ бўлади.

Тўйдан кейинги қисмда: **бет очар (юз очди), куёв оши, чарлар, куда чақириқ** ўтказилади.

Тўйнинг эртаси куни эрталаб “бет очар” ёки “юз очди” деб номланадиган маросим ўтказилади. Бу маросимда келин бошига ёпилган катта рўмол олиб ташланиб, у шу хонадон эгалари ва қариндошларига “салом солади” (эгилиб таъзим қилади). Кимга салом беришни келиннинг ёнида турган аёл белгилаб, шеърый тарзда эълон қилиб туради ва салом берилган қариндошлар келинга “кўрмана” (ўзларининг совғаси)ни бериб келиннинг бошини силайди, келин томонидан ўз навбатида кичик совғалар берилади. Тошкент шаҳридаги тўйларда келин салом бевосита никоҳ тўйи куни, тўйхонанинг ўзида ўтказилиши расм бўлган.

Шу куни йигитнинг ўртоқлари бирор чойхонага йиғилиб “куёв оши” ташкил этилади ва йигитнинг куёв бўлганлигининг исботи сифатида ош пишириб ейилади.

Тўйдан кейин томонлар келишиб белгилаган муддатда “чарлар” (қизнинг ўз ота-онаси хонадонига ташрифи) маросими ўтказилади. Бунда келиннинг қайнонаси бошчилигидаги қариндошлар келинни олиб куда томонга боришади. У ерда катта зиёфат берилади ва ҳар икки томоннинг аёллари бир-бирлари билан танишадилар.

Эркакларнинг танишуви “куда чақириқ” номли маросимларда амалга оширилади. Аввал бир томонга иккинчи томон эркаклари чақирилиб, кейин иккинчи томонга ҳам худди шундай чақириқ уюштирилиб, зиёфат берилади ва икки томон эркаклари танишиб оладилар.

1.4. Табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва кўникмалар

Табиат ва коинотга оид билим ва урф-одатлар деганда биз анъанавий халқ тақвимлари, куннинг ботишига қараб келгуси куннинг қандай келишини айтиб бериш, ойнинг туришига қараб кейинги ойнинг тахминий об-ҳавосини аниқлаш, ҳайвонлар ҳаракати орқали содир бўладиган воқеаларни башорат қилиш, қудуқ қазиш ўрни ёки иморат қуриш жойини аниқлаш, миллий

сартарошлик, анъанавий табобат, иморатсозлик, мироблик билан боғлиқ билим ва кўникмалар, пазандачилик санъати кабиларни тушунамиз¹⁴.

Маълумки қадим замонлардан буён Шарқ хусусан Ўрта осие халқлари ҳаётида сув ва намгарчиликни қадрлаш алоҳида ўрин тутган. Чунки деҳқонлар учун хосилдорликни яхши бўлиши, чорвадорлар учун яйловларда ўт-ўланларни ўсиши, улар ҳаётининг тўкин сочин бўлишини таъминлаган албатта, буларнинг барчаси об-ҳавонинг қандай келишига боғлиқ бўлган. Бу эса асрлар давомида Ўрта осие халқларида сув ва намгарчилик билан боғлиқ турли урф-одат ва маросимларни вужудга келишига сабаб бўлган.

Сув ва намгарчилик билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода ер, сув ва хосилдорликнинг худоси деб «Анахита» талқин қилинган. Унда: «Анахита доимо гўзал бақувват, хушқомат, камарини баланд боғлаган, олтин зийнатли кўп бурмали мурсак кийган бир қиз сифатида таърифланади». Зардуштийлик даврида унга аталган гимнлар, қасрлар ва ҳайкаллар мавжуд бўлган бўлса, айрим манбаларда кўрсатилишига унга атаб хатто одамлар ҳам қурбон қилинган. Кўпчилик манбаларда Анахита Осмон сувлари яъни булут ва ёгингарчиликлар худоси деб талқин қилинса, айрим муаллифлар уни ердаги оқин сувларининг култи билан боғлашади. Ўрта Осиеда Анахита култи билан бирга эр хубби ёки Хубби култи ҳам мавжуд бўлиб, ушбу култ ҳақида муаллифлар томонидан кўплаб афсона ва ривоятлар қайд этилган. Кўпчилик олимларнинг ушбу култ исломга мавжуд бўлганлигини қайд этади. Бу ҳақда академик Я.Ғуломов қуйидагиларни ёзади: «Табиийки ислом дини ёйилгандан сўнг ҳам халқ исломгача бўлган сув худоси Хубби ҳақидаги афсонани сақлаб қолди натижада у мусулмон агиографик адабиётига кириб келди». Юқорида келтирилган ҳар иккала култ ҳақида фолклоршунос Б.Саримсоқов ҳамда У.Жуманазаровлар ўз изланишларида қимматли маълумотларни келтирадилар. Хубби култига сиғиниш Ўрта Осиенинг деярли барча худудларида, хусусан Фарғона водийсида ҳам учрайди. Водийнинг Сўх тумани деҳқонлари эрта баҳорда ариқларга сув очишдан олдин дарё бўйида турли жонлиқлар сўйиб Эр Хубби култига атаб қурбонлик қилишган бу ерда эр хуббини «йигит хубби» деб аташган. Дарё ва сой бўйларида қурбонликлар келтириш Ўрта Осиенинг бошқа худудларида ҳам мавжуд бўлган. Юқоридагилардан ташқари Ўрта Осие халқларида ёмғир чақириш билан боғлиқ турли урф-одат маросимлар ҳам мавжуд бўлган. Ушбу маросимлар турли жойларда турлича шаклда ва ҳар-хил номлар билан қайд этилади. Чунончи бундай маросимлар Қашқадарё вилоятида «Суз

¹⁴ Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.

хотин», «Чайла козоқ», Сурхондарёда «Бўз хотин», «Суст хотин», Зарафшон воҳасида «Сус хотин», Туркистонда «Чой момо», Бухорода вилояти қишлоқларида «Чайла хотин», «Кўсам-кўсам», «Сур хотин», номлари билан аталиб, ушбу маросимлардан мақсад, ёмғир чақириш бўлган. Ушбу маросимлар ҳақида М.Жўраев изланишларида қимматли маълумотлар келтирилади. Юқоридаги ёмғир чақириш билан боғлиқ маросимлар Ўрта Осиёнинг кўплаб ҳудудларида мавжуд бўлсада, айрим деҳқончилик ҳудудлари, масалан Фарғона водийсида камроқ учрайди. Бу ерда ёмғир чақириш билан боғлиқ турли кўринишдаги ўзига хос бўлган удумлар мавжуд бўлган.

Масалан водийнинг Сўх туманида ёмғир чақириш билан боғлиқ маросим мавжуд бўлиб уни маҳаллий халқ «таришқунок» деб атаган. Унга кўра қурғоқчилик бўлиб узоқ вақт ёғингарчилик бўлмаса, қишлоқ эркаклари ярим яланғоч ҳолда кўчага чиқишган ва бир бирини устидан сув қуйишган ҳамда бирор кишини кўпроқ қишлоқ имомини ёки муллани ариққа ташлашган. Шу кунлари қишлоқ эркаклари хоҳлаган хонадонига меҳмонга киришган, хонадонларда эса уларни фақат шу маросимда пишириладиган «кашки чавари» деб номланган чалпак билан меҳмон қилишган. Водийнинг Қува туманида эса қурғоқчилик йиллари қишлоқ аҳолиси Оллоҳдан ёмғир сўраб хайри ҳудойилар ўтказганлар. Ушбу ҳудойилар одатдаги ҳудойилардан шуниси билан фарқ қилганки унда қатнашаётган оқсоқоллар сони етти ёки ўн етти киши бўлиши шарт бўлган.

Водийнинг тоғолди туманларидан бўлган Фарғона туманида эса, қурғоқчилик йиллари деҳқонлар турли хайри-ҳудойилар ўтказиш билан бирга, ўз экин майдонлари четларига қурбақаларни тутиб келиб осиб кўйишган. Деҳқонлар қурбақа ёмғир чақиради деб ишонишган.

Ҳозирда ҳам «водийда қурбақани ўлдирган одамнинг тўйида ёмғир ёғади»-деган тушунча сақланиб қолган. Қурбақа образининг ёғингарчилик билан боғлиқлиги тўғрисида дунё халқларининг кўпчилигида турли талқинлар учрайди. Ўрта Осиёда ҳам қурбақанинг наргарчилик тимсоли сифатида талқин қилинганлигини Л.И.Ремпель тасдиқлаб қуйидагиларни ёзади «Ўрта Осиё халқларининг санъатида қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, бамисоли тумор сифатида фойдаланилган». Ёмғир чақириш билан боғлиқ расм русумлар Ўрта Осиёнинг бошқа халқларида ҳам мавжуд бўлган. Хусусан туркманларда ёмғир чақиришда «Буркут баба» образига сиғинилиб, унга ёмғир пири сифатида қаралган ва у ҳақда турли ривоятлар тўқилган. Ўрта Осиёнинг айрим деҳқончилик ҳудудларида эса ёмғир чақиришнинг ғайри оддий усуллари мавжуд бўлган. Масалан Тожикистоннинг Вахан-Ишкашим каби

туманларида сувга ўлган одамнинг бош чаноғи қўйилса ёмғир ёғади деб ишонилган. Бизга маълумки қадимда туркий қавмлар орасида «Яда» тоши воситасида ҳам дуо ўқиб ёмғир чақириш удум бўлган. «Яда» атамаси кўпчилик олимларнинг эътирофича Авестода келтирилган «яду» (ёки «яту») яъни «сеҳр жоду» сўзи билан боғлиқдир. «Яда» атамаси билан боғлиқ тушунчаларни қадимий шарқ ёзма манбаларида учратиш мумкин. жумладан, Хитой сайёҳи Си Юй Вындзянь-лу «яда» тоши ҳақида маълумот бериб, ушбу тошни оқ, қора, кулранг кўк, яшил ва сариқ рангларда бўлишини таъкидлайди. «Яда» тоши ҳақида маълумотларни биз X асрда яшаган араб географи Ибн ал-Фақиҳнинг «Китоб ахбор ал булдон» (мамлакатлар ҳақида ахборотлар китоби) асарида, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» номли машҳур ишида ҳамда XV асрда яшаб ижод қилган тарихчи Рашиуддин асарларида учратамиз. Абу Райхон Беруний ҳам ўзининг «Минерология» асарида «яда» тоши ҳақида маълумот бериб, ушбу тош туркий халқлар орасида нафақат ёмғир чақирувчи, балки ғалаба ва омад келтирувчи тош сифатида ҳам бадрланганлигини ёзган эди. Унинг таъкидлашича, ушбу тошдан ўша даврнинг шох ва саркардаларининг билич, узук ва бошқа буюмларини зийнатлашда фойдаланилган. Илоҳий будратга эга бўлган «яда» тоши ҳақидаги маълумотларни бадимий дostonлардан ҳам топиш мумкин. Жумладан, қирғиз халқининг «Манас» эпосида «яда» тоши ҳақида афсона мавжуд бўлиб ушбу асарда у «джай таш» деб аталган. Бундан ташқари, «яда» тоши ҳақидаги маълумотлар Олтой халқларининг «Аносс тўпламлари» (Аносский сборник) деб ном олган фольклор асарларида «сата» номи билан аталиб, у илохийлаштирилган. Олтой халқлари ушбу илоҳий тошнинг кучи ниҳоятда улуғворлигига ишонганлар, ҳатто улар «сата» тоши қуёш нурини ҳам «синдирувчи» кучга эга деб билганлар. С.Е.Маловнинг ёзишича, XIX аср охирларида шарқий Туркистонда бир «яда»чилик билан шуғулланувчи мулла, айна ҳосил йиғим терими даврида ёмғир чақирганликда айбланиб, қаттиқ жазоланган. Бундан ташқари С.Е.Маловнинг таъкидлашича туркий қавмларда ушбу тошдан нафақат ёмғир чақириш, балки бошқа мақсадларда ҳам фойдаланилган. «Яда» тоши ҳақида ўзбек элшунос олим К.Шониёзов ҳамда М.Жўраевлар ўз ишларида маълумотлар келтириб ўтадилар. К.Шониёзовнинг яда тошини қадимданок туркий халқларнинг турмуш тарзида муҳим ўрин тутганини ва у ҳақда илк ўрта аср ёзма манбаларида ҳам кўплаб маълумотлар учрашини таъкидлайди. М.Жўраевнинг ёзишича, қадимда ҳар бир туркий қавмнинг ўз ядачаси бўлган ва ёмғир чақириш учун яда тошига қуш ёки ҳайвон қони суртилиб афсун ўқилган.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, Ўрта Осиёда сув ва намгарчилик билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар ўзининг узок тарихига

эга бўлибгина қолмай, балки Ўрта Осиё халқларининг маънавий меросини ажралмас ва бебахо дурдона сифатида бойитади. Ушбу маросимларни ўрганиш эса тарихимизни янада бойитишига шубҳа йўқ.

Анъанавий табобат замонавий медицина пайдо бўлгангача даврда инсонларнинг организмида пайдо бўладиган турли жисмоний ва рухий касалликларга қарши курашиш воситаси бўлиб хизмат қилган. Замонавий медицина татбиқ этилгандан кейин ҳам Ўзбекистон аҳолисининг жуда кўп қисми анъанавий табобатга мурожаат этиб келади.

Анъанавий табобатнинг айрим сирлари оддий одамлар томонидан аждодлардан авлодларга узатилиб, оила аъзоларини мустақил даволашга хизмат қилган бўлса, айрим сирлари фақат шу соҳа билан чуқур ва мунтазам шуғулланиб келган кишиларгагина маълум бўлган. Масалан, оғиз бўшлиғига яра тошиб кетиши (халқ тилида “оғиз увилиши”, замонавий медицинада “стоматит” дейилади)ни оилада доим бўладиган аччиқ тош билан оғизни чайиш орқали даволанган бўлса, суяк синишини фақат “синиқчилар” даволаганлар.

Инсонлардаги жисмоний касалликларнинг аксарияти доривор ўтлар, кўл билан уқалаш орқали даволангани ҳолда, руҳи касалликларнинг аксарияти дуо ўқиш ва рухий таъсир ўтказиш орқали даволанган.

Анъанавий табобатнинг ҳозирги аҳволи ҳар томонлама ўрганилмаган. Анъанавий табобат билан шуғулланувчи шахсларнинг таъбирича, замонавий медицина касаллик натижасида организмда пайдо бўлган оғриқ жойининг ўзини даволайди (масалан, кўлга яра чикса ярани даволайди), анъанавий медицина эса унинг сабабини топиб касалликнинг илдизини даволайди ва шу билан касаллик кўзғалишининг ҳам олдини олади. Анъанавий табобат сирлари асосан оила ичида (жуда кам ҳолларда бегоналарга) кейинги авлодга узатилади. Анъанавий табобатнинг жуда катта сирлари Абу Али ибн Сино томонидан “Тиб қонунлари” рисоласида ёзиб қолдирилган.

Анъанавий табобатда бир хил касалликни турли йўллар ва воситалар билан даволаш амалиёти ҳам учрайди. Бунда табиб (анъанавий табобат билан шуғулланувчилар шундай аталади) ўзи ўрганган услубдан фойдаланади.

Аслида, анъанавий табобатда деярли барча касалликларга қарши даво услублари мавжуд. Даволаш жараёнини тўғри ва самарали ташкил этиш табибнинг маҳорати ва тажрибасига боғлиқ. Масалан, Тошкентдаги Хонобод қишлоқ фуқаролар йиғини “Янги турмуш” маҳалласида яшовчи Каримшайх Усмоншайхов исмли табиб “спид” касаллигини ҳам даволаган, деган маълумотлар интернет сайтида эълон қилинган.

1.5. Анъанавий ҳунармандчилик.

Анъанавий ҳунармандчиликка оид билим ва кўникмалар мисолида зардўзлик, куроқчилик, кандакорлик, гиламчилик, дўппидўзлик, кўғирчоқсозлик, кулолчилик, ганчкорлик, ёғоч ўймакорлиги, маёлика санъати ва ҳунармандчиликнинг бошқа йўналиш ва турларига оид тажриба, билим ва кўникмаларни кузатишимиз мумкин бўлади¹⁵.

Зардўзлик-безак санъати тури; амалий санъатнинг зар (тилла ва кумуш суви юритилган) ип, нозик сим, ипак билан кашта тикиб безак яратадиган соҳаси. Тўртбурчак чамбаракка (корчўпга) ўрнатилган бахмал, шойи, мовут, чарм ва бошқалар матоларга зардўзи усулида кашта (гул, нақш, тасвир) тикилади. Каштага баъзан металл, тош, шиша мунчоқлар ҳам ишлатилади. Шаклларни яратишда зардўзи, заминдўзи, гулдўзи, биришидўзи, пулакдўзи каби турли усуллардан фойдаланишади. Турли чокларнинг моҳирона ишлатилиши ва уларнинг нақшлар билан ҳамоҳанглиги зардўзлик молларига жозиба ва гўзаллик баҳш этади, уларнинг бадиий қийматини оширади ва бу устанинг диди ва моҳирлиги билан боғлиқдир. Ушбу касбда қўлланиладиган ўсимлик ва ҳандаса нақшлари орасида энг гўзаллари деб давқур, дарҳам, донача, бодомий, бутадор ва бошқалар ҳисобланади.

Кандакорлик - амалий санъат тури; ўймакорликнинг металл буюмларни ўйиб, чизиб нақш, тасвир ишлаш соҳаси. Буюмларни безашда кандакори (ўйиб, кесиб), қолипаки (қолип ёрдамида), симкори (симдан фойдаланиб), шунингдек, буюмларнинг қисмлари (қопқоқ, даста ва б.) ва икки қаватли буюмларни безашда шабака (панжарали қилиб ишлаш) усуллари қўлланилади, анъанавий ўсимликсимон (ислимий) ва хандасий (гирих) нақшлардан мужассамотлар яратилади. Нақш ёки тасвир замини пўлат қалам ёки асбоблар ёрдамида чуқур ёки саёз ўйилади, замин саёз ўйилганда рангли локлар билан бўялади, пардозланади, чекма, ўйма, катак, параллел кесма чизиқлар билан жило берилади. 1930-йиллардан метал сиртига кимёвий моддалар таъсир эттириб нақш, тасвир яратиш усули ҳам (илк бор Тошкент бадиий ўқув и.ч. к-тида) қўлланила бошлади. Тошкент каби йирик шаҳарларда кандакорлик марказлари бўлган.

XX асрнинг 20-йилларидан усталар артелларга уюштирилди. Кандакорлик цехларида ижод қила бошлаган усталар турли мактабларнинг анъаналари, усулларидан фойдаланиб бадиий буюмлар (чойдиш, мис кўза, мис лаган, сатил офтоба, дашхўй, қумғон ва бошқалар тайёрлай бошладилар. 60-йиллар бошларида артеллар тугатилиб, маҳаллий хизмат кўмиталари кандакорлик буюмларини ишлаб чиқардилар.

¹⁵ Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.

Дўппидўзлик - дўппи Туркистон халқлари орасида (айниқса Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида) миллий либос элементиға айланган. Бошқа халқлар дўппиларидан ўзбек дўппилари ўзига хос шакли, беаги билан фарқланади.

Дўппи уч қисмдан – тепа (айлана ва тўртбурчак шаклида бичилади), кизак (гардиш шаклида) ва жиякдан тузилган, дўппи республикамизнинг турли жойларида турлича безатилади; қисмлари бирлаштирилган турлича кўринишға эға бўлади. Кашта тикиб безатилган бўлақлар кизакка астар ёпиштирилиб майда нозик чокда қавилади, қавиқлар орасига пахта ёки қоғоздан пилта қўйилади. Сўнг тайёр бўлақлар бир-бириға уланади. Дўппидўзлик билан асосан аёллар шуғулланади.

XX асрнинг 20- йилларидан ҳунарманд усталар артелларға бирлаштирилди, кейинчалик фабрикаларда меҳнат қила бошладилар. Хонадонлардан ташқари дўппидўзлик ҳозирда Бухородаги “Зардўз” акциядорлик жамиятида, Тошкентдаги “Шарқ гули” фабрикасида, Чустдаги корхоналарда ва бошқа жойларда йўлга қўйилган.

Кулолчилик – ҳунармандчиликнинг лойдан (гилдан) турли буюмлар (терротика, сопол идиш, қурилиш материаллари ва бошқалар) тайёрлайдиган тури. Келиб чиқиши ва таркиби турлича бўлган тупроқлардан турли хил кулолчилик маҳсулотлари тайёрланади.

Кулолчилик билан инсонлар неолит даврида шуғуллана бошлаганлар. Ҳозирги кунға келиб кулолчиликнинг турлари ривожланиб, кўпайиб борди. Кулолчиликнинг шакли ва тайёрланиш усулларига кўра Ўзбекистонда қўйидаги кулолчилик мактаблари мавжуд: Фарғона (асосий марказлари – Риштон, Ғурумсарой), Бухоро-Самарқанд (асосий марказлари – Самарқанд, Ургут, Ғиждувон, Уба), Хоразм (асосий марказлари – Мадир, Каттабоғ кишлоқлари), Тошкент. Ҳар бир мактаб ўзининг ривожланиш ва ижодий тамойиллари, етакчи марказ ва усталари, ўзигагина хос хусусиятларига эға бўлиш билан бирға асосий бадий умумийликни ҳам сақлаган.

Мазкур мактаблар Р.Зухуров (Денов), М.Туропов (Ғурумсарой), И.Комилов (Риштон), Алишер ва Абдулла Нарзуллаевлар (Ғиждувон), Намоз ва Нўъмон Облоқуловлар (Ургут), Р.Матчонов (Хоразм), А.Раҳимов (Тошкент) каби усталар ижоди билан машҳур. Декоратив-амалий санъатнинг ушбу тури ҳар томонлама қўллаб-қувватланмоқда ва тарғиб этилмоқда, унинг янада ривожланиши учун қулай шароит яратилмоқда.

Ўймакорлик – амалий санъатнинг қадимий ва кенг тарқалган тури; ёғоч, ганч, металл, тош, суяк, терракота ва бошқаларни ўйиш, йўниш, кесиш йўли билан бадий шакл ясаш санъати. Буюмлар, турли асбобларни нафислаштиришда, биноларни безашда, кичик шаклли ҳайкалтарошлик

композициялари яратишда кенг қўлланилади. Ўймакорликнинг мустақил жанри глиптика; фойдаланадиган хом ашёсига кўра ёғоч ўймакорлиги, ганч ўймакорлиги, металл ўймакорлиги (кандакорлик), суяк ўймакорлиги каби турлари бор.

Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ўймакорлик жуда қадимдан ривожланган. Ибтидоий одамлар ёғоч, суяк, ҳайвон шохларидан ўзлари учун зарур қуроллар яратиб, уларни “безашган”, турли рамзий чизик ва белгилар ишлашган, тошларга расмлар чизишган (қоятош расмлари). Ўзбекистоннинг жанубидаги Оқтом ва Қуйи Мозордан топилган ҳайвон шохи ҳамда суяк бўлагига чизиб ишланган тасвирлар мил. ав. 5-6-асрларга оид ёғоч ўймакорлиги намуналари сақланган. Фаёзтепа, Қоратепа, Айритом пойдеворлари мрамор, тошдан ишланиб ўймакорлик билан безатилган ёдгорлик намунасидир.

Ўрта Осиёда ўймакорлик 3 йўналишда мавжуд бўлган: нақш ўймакорлиги, мавзули (одам ва ҳайвон тасвири ишланган) ўймакорлик ҳамда нақш ва мавзули ўймакорлик уйғунлигидаги мураккаб композициялар.

18-19-асрларда ўймакорликнинг ўзига хос мактаблари ривожланди, бири-биридан жозибадор санъат намуналари юзага келди. Ўймакорлик услубий ранг-барангликка хизмат қилди. 19-аср охири – 20-аср бошларида Хива (О. Полвонов, С. Боғбеков), Бухоро (Уста Ширин Муродов, А. Болтаев), Қўқон (Ҳайдар Нажмиддинов ва унинг ўғли Қ. Ҳайдаров) ва бошқа шаҳарларда моҳир, қўли гул усталар етишиб чиқди, улар Худоёрхон ўрдаси, Князь Романов саройи, Калонтаров уйи, Ситораи Моҳи Хоса каби меъморий ёдгорликларни маҳорат билан безади.

20-асрда ўймакорлик янги мазмун ва шакллар билан бойиди, минтақалардаги маҳаллий хусусиятлар бир-бири билан уйғунлашиб ажойиб мужассамотлар яратилди (Навоий театри, Муқимий театри, Навоий номидаги адабиёт музейи ва б.).

Ўзбекистон ҳудудида асосан тўртта ёғоч ўймакорлиги мактаблари мавжуд бўлиб, улар ўз услублари ва йўналишлари билан фарқланади:

– Хива ёғоч ўймакорлигининг ривожиди Ота Полвонов ва Сапо Боғбековларнинг ижодий фаолияти алоҳида ўрин тутади. Бу мактаб ўймакорлиги бошқа мактабларга қараганда ўйма нақшларининг майдалиги, заминининг камлиги, новдаларнинг зичлиги, бадий тузилиши жиҳатидан ўйноқлиги, яъни новдаларнинг спиралсимонлиги алоҳида аҳамият касб этади.

– Самарқанд ёғоч ўймакорлиги мактабида эса ўймаларнинг майдалиги, нақш намунасининг мураккаблиги, ўсимликсимон гириҳ ва гулли

гириҳ нақшларининг кўп ишлатилиши билан ҳамда ўйма юзасининг рангланиши ажралиб туради. Ижодкор усталар Акдухофиз Жалилов, Асатилло, Нурилла Нарзуллаевлардир.

– Тошкент ўймакорлиги мактабининг йирик намоёндаларидан Сулаймон Хўжаев, Мақсуд Қосимов ва Ортиқ Файзуллаевлардир. Тошкент мактабининг бошқа мактаблардан фарқи шундаки, ўймасининг кўп қаватлиги, ўртача чуқурликда ўйилиб, ислимий, геометрик, рамзий нақшлар кўпроқ ишлатилади.

4. Қўқон ёғоч ўймакорлиги мактаби ҳам ўзига хослиги билан бошқа мактаблардан ажралиб туради. Йирик усталардан Ҳайдар Нажмиддинов ва Қодиржон Ҳайдаровлардир. Бу мактаб ўймакорлигининг маҳобатлилиги, йириклиги, ўймаларнинг чуқурлиги ва кўп қаватлилиги билан фарқланиб туради.

Каштачилик – кашта тикиш касби, амалий санъатнинг қадимги соҳаларидан бири. Археологик топилмалар каштачиликнинг деярли барча халқларда қадимданлигини, иқлим, табиий шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда ҳар бир халқнинг маданияти, санъати, касб-хунар турлари билан бирга уларнинг таъсирида ривож топганини кўрсатади. Каштанинг пайдо бўлиши теридан қилинган кийимларда боғлам ва чокларнинг юзага келиши билан боғлиқ.

Кашта қўлда (игна, илмоқли игна, илмоқли бигиз билан) ёки машинада, асосан, матода (бўз, сатин, чит, шойи, бахмал ва бошқа) ва чарм (этик, маҳси, пичоқ, ва бошқа) тикилади. Кашта мужассамотида ўсимликсимон нақшлар, хандасий шакллар, фазовий жисмлар, мева ва ҳайвонларнинг услублаштирилган тасвирлари, байтлари, кейинроқ кишиларнинг қиёфалари, меъморий обидалар ҳам ўз ифодасини топган. Кашта тикиш турли чоклардан матога аввалдан андаза ёрдамида туширилган гул, тасвир, нақш асосида, баъзан матога иплари суғурилиб тайёрланган асосда санама усулида бажарилади. Бунда жун, ип, ипак, зиғир толали табиий ва сунъий (синтетик) толалардан, металлдан (тилла, кумуш) тайёрланган иплардан фойдаланилади. Шунингдек, дур, нозик, пистон, баъзан қимматбаҳо тош ва тангалар кенг ишлатилади. Мато, мўйна, чармлардан қуроқ тикишда каштадан фойдаланилади.

Кашта буюмлар (палак, сўзана, чойшаб, гулкўрпа, кирпеч, дорпеч, зардевор) кийимлар (кўйлак, дўппи, нимча, пешонабанд, камар) турмушда кенг ишлатилади. Кашта чоклари, кашта тикиш ва услубларининг турли-туманлиги ўзбек каштадўзларининг катта санъатидан далолат беради. Масалан Нурота, Бухоро, Самарқанд каштадўзлик маҳсулотлари кўпроқ

йўрма чок билан, Шаҳрисабзда йўрма, кандахаёл, ироқи, Тошкентда эса кўпроқ босма чок билан тикилган.

Қуроқ - майда бўлаклардан улаб, тўплаб безак яратиш; шу усулда ясалган безак, буюм ҳам қуроқ деб аталади. Турли ранг ва шаклдаги майда мато парчаларидан буюм, безак ҳосил қилинади. Қуроқчилик амалий санъатда кенг тарқалган бўлиб, кўрпа, кўрпача, чойшаб, сўзана, дастурхон, гилам ва бошқа жиҳозлар қадимда шу усулда тайёрланиб, ажойиб санъат намуналари яратилган.

Гидамчилик – табиий (хайвон жуни, ўсимлик толаси) ва сунъий толадан турли хилдаги гиламлар ишлаб чиқарувчи саноат тармоғи. Гидамчилик бадиий ҳунармандлик соҳаси сифатида турли давлатларда ўзига хос шаклда ривожланиб келган.

Қўлда гилам тўқиш Ўрта Осиёда, айниқса Туркменистонда кенг ривожланган. Қўлда гилам тўқиш ниҳоятда сермашаққат иш, тўқувчидан кунт, дид ва маҳорат талаб қилади. Патли гиламларни тўқиш айниқса мураккаб. Қўлда тўқилган гилам пати, нақш мужассамоти асос ипига рангли иплардан туғиб бандлар ҳосил қилиб яратилади. Тугун учи матонинг юз томонига чиқариб текис қирқилади. Ҳар бир қатордан сўнг арқоқ ип ўтказиб махсус темир тароқда уриб аввалгисига маҳкамланади. Тайёр гилам махсус кимёвий моддалар ёрдамида ювилади. Гидамлар турли ҳажмларда тайёрланади. Ўрта Осиё гиламлари учун хос бўлган, нақшнинг аниқлиги, гўзал бўлиши ва рангларнинг уйғунлиги уларнинг бадиий қийматини оширган.

Андижон, Самарқанд гиламлари, қорақалпоқлар тўқиган ўтов жиҳозлари бадиий жиҳатдан моҳирона ишланган. Андижон гиламларининг пати қисқа, қалин ва майин бўлади. Самарқанднинг рангдор узун патли жулхирс (“айиқ тери”) гилами ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Қўғирчоқсозлик – халқ амалий санъати ҳамда санъатнинг бошқа турлари сингари инсонларнинг табиатни, ён атрофни, борликни кузатишлари, ундан хайратланишлари ёки кўрқишлари, завқланишлари асосида туғилган. Республикамиз ҳудудида олиб борилган қазишмалар вақтида топилган одамларнинг ёки ҳайвонларнинг, фантастик-хаёлий жонзотларнинг лойдан ишланган кичкина ҳайкалчалари бунга мисол бўлиши мумкин. Ўрта Осиё худудида яшаган халқлар асосан деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланишган ва уларнинг санъати шу турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган. Бир вақтлар диний характердаги Ашшадароз (Хоразм вилояти), Сув Хотин (Сурхондарё вилояти) тотем ёки маъбуда Анахита кўринишлари вақт ўтиши билан катта ҳажмдаги маросим қўғирчоқларига айланган. Ҳалкимиз азалдан болажон халқ бўлган. Болалар учун эса овунчок

қўғирчоқлар керак бўлган. Қўй Қўчқор, ўрдак, ғоз, хўроз, балиқ, чиғанок шаклидаги хуштаклар ҳам овунчоқ ҳам дидактик ўйинчоқ вазифасини бажарган. Осиё халқларида арусаксоз, қўғирчоқсоз, куржокчи каби касб эгалари маҳаллий хом ашёдан диний, маросим ёки овунчоқ мақсадида ўйинчоқ-қўғирчоқлар ясаган ва улар Буюк Ипак Йули орқали куп халқларга тарқалган. Маҳаллий хом ашё деганда тупроқ-лой, ёғоч, қамиш, мато, жун, қамиш, суяк каби материаллар назарда тутилмоқда. Афсуски, даврлар аро синалган энг мустаҳкам хом ашё бу оловда пиширилган лой - керамика сопол бўлиб чиқди. Чунки айнан сопол қўғирчоқ-ўйинчоқларгина биз қадимий аждодларимиздан етиб келган холос. Музейларда сақланаётган аравага қўшилган от хайкалчаси, аждарҳо кўриниши ҳайкалчаси шулар жумласидандир. Лой сополдан ишланган ўйинчоқлар анъанасини ўтган асрда Бухоролик Хамро буви сақлаб қолиб, уз жиянларига ўргатиб кетган. Бугунги кунда ушбу анъанани Кубаро ая давом эттириб келмоқда.

Мустақиллик туфайлигина ушбу маданият, санъатимизнинг бир кўриниши миллий қадриятимиз ҳисобланган, йўқолиб кетган қўғирчоқсозлик санъати қайта тиклана бошланди. Бухорода, водийда, Тошкентда лойдан ишланган қўғирчоқларга эътибор берилган бўлса, бошқа маҳаллий хом ашёлардан тайёрланган маиший характердаги, совғабоп қўғирчоқлар Хоразм вилоятида Курязов Мансур раҳбарлигидаги бир гуруҳ ташаббускор ижодкорлар томонидан тайёрлана бошланди.

Ганчкорлик – бадиий ҳунармандлик тури; амалий санъатнинг ганчда ишлаш билан боғлиқ соҳаси. Биноларни безатишда, меъморий деталлар ишлашда, девор ва шифтларни сувашда, безак шакллари ҳамда ўйма нақш ва тасвирлар яратишда кенг қўлланилади. Ганчкорликда безак икки усулда бажарилади: ўймақори усулида бино девори ганч сувоқ қилиниб, безатиладиган қисмига нақш ишланади. Қолипаки усулида тайёр безак ганч тахталарида безатиладиган сиртга ўрнатилади. Қолипаки усули безакни бирданига кўп миқдорда тайёрлаш имконини беради. Ҳозир корхоналарда қолиплар ёрдамида кўп нусхада тайёрлаш йўлга қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудида ганчнинг мўллиги ҳамда унда ишлашнинг қулайлиги ганчкорликни қадимдан маҳсус касб сифатида шаклланишига сабаб бўлган. Соҳа маҳобатли бинолар қурилиши, умуман меъморлик, амалий ва тасвирий санъат ривожини билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланган. Қадимдан тош, ғишт, сопол, ёғоч билан бир қаторда ганчдан ҳам кенг фойдаланилган; ўйма нақш ва тасвир ишлашга қулайлиги эса ганч ўймакорлигини ривожлантирган.

2- амалий машғулот: Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари

Режа:

- 2.1. Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари.
- 2.2. Номоддий маданий мероснинг соҳалари.
- 2.3. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари.
- 2.4. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар.

2.1. Чолғу ижрочилик санъати ва унинг турлари

Ҳар битта тингловчи ўз мусиқа йўналиши бўйича ўзининг педагогик фаолиятида номоддий маданий меросдан қай даражада фойдаланаётганлиги тўғрисида маълумот беради. Мунозара ва баҳс ёрдамида тегишли педагогнинг фаолиятига баҳо берилади. Ҳар бир жанр, тур бўйича номоддий маданий меросдан самарали фойдаланиш масалалари бўйича тавсиялар ишлаб чиқилишига эришилади. Ҳудудий мусиқий услубларнинг умумий ўзбек мусиқа маданиятидаги ўрни ва улар бўйича кўникмаларнинг талабалар томонидан яхши ўзлаштирилиши учун зарур бўлган топшириқлар берилади.

2.2. Номоддий маданий мероснинг соҳалари

Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки анъана ва шакллари бизнинг тушунчамиздаги халқ оғзаки ижодининг ўзидир. Халқ оғзаки ижодида тил муҳим рол ўйнайди. Чунки тил ушбу меросни ифодалашда ва келгуси авлодга етказишда энг асосий восита бўлиб хизмат қилади. Халқ оғзаки ижодининг тур ва жанрлари жуда кенг. Унинг таркибига миф, афсона, ривоят, эртак, мақол, матал, достон, масал, ҳикматли сўзлар, тез айтиш ва бошқа жанрлар, мухтасар қилиб айтганда халқ меросининг оғзаки равишда ифодаланадиган барча тур ва жанрлари киради[1].

Миф (афсона, ривоят, асотир) қадимги одамларнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасавурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсонлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудалар ва илоҳлар тўғрисидаги этиқодий карашларни ўз ичига олган. Қадимда халқларда бўлгани каби, Марказий Осиё мифлари мазмун ва моҳият жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади:

- олам яратилиши ва ҳаёт пайдо бўлиши ибтидо ҳақидаги мифлар;
- осмон жисмлари ва табиат ҳодисалари ҳақида ҳикоя қилувчи самовий мифлар;
- Геракл, Гилгамеш, Ҳубби, Алпомиш каби ғайриоддий ҳислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги антропогеник мифлар;
- муаян этиқодлар билан боғлиқ (масалан, мўл ҳосил сўраш, ўсимлик ёки оловга топиниш) сиғиниш мифлари;
- халқларнинг келиб чиқиши (масалан 92 та ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши) билан боғлиқ этногенетик мифлар;
- тақвимий мифлар (масалан чилла, айём ажуз, аҳман-дахман ва ҳкз. ҳақида);
- оламнинг интиҳоси ҳақидаги эсхатологик мифлар.

Мифлар “Авесто”, “Илиада”, “Рамаяна”, “Шоҳнома”, “Калевала”, “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби адабий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқли ўрин тутган.

Ривоят воқеа ва ҳодисаларни, инсон фаолиятини баъзан уйдирмалар воситасида, баъзан реал тасвирловчи фольклор жанридир. Ҳажми қисқа, 2-3 эпизоддан ошмайди, анъанавий шаклга эга бўлмайди. Одатда бир ҳикоячи баёнидан бошланиб, оғиздан-оғизга ўтиш жараёнида эркин талкин қилинади. Мазмунига кўра ривоятлар тарихий ҳамда топонимик бўлади. Тарихий ривоятда бирор тарихий шахс ёки халқ қаҳрамони билан боғлиқ ҳодисалар ҳикоя қилинади, ахлоқ ва одобнинг идеал меъёрлари ташвиқ этилиб, муайян

фактлар ҳақида ахборот берилади. Бундай ривоятлар, хусусан Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Амир Темур, Бобур, Машраб ва бошқа буюк шахсларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар асосида ҳам яратилган. Топоним ривоятларда эса шаҳар, қишлоқ, кўрғон, сарой, мақбаралар номи ҳамда уларнинг юзага келиши сабаблари билан воқеалар ҳикоя қилинади. Одатда хотимасида ҳикоядан мақсад таъкидланади ва муайян факт изоҳланади. Ўзбек ривоятлари бизгача оғзаки, қисман ёзма шаклда етиб келган.

Матал - муайян ҳаётий ҳодисани аниқ ва тўғри белгилаб берадиган образли ифода, ибора. Маталда ўхшатиш, таққослаш, киноя, қочирик сўз каби бадиий воситалардан фойдаланилади. Мажозий иборанинг ўз асл маъноси билан кўчма маъноси ўртасида яқинлик, мантиқий боғланиш бўлиши лозим. Матал бир ёки бир неча жумладан тузилади, улар орасида қофияланиш ҳамиша ҳам сақланмайди. (Масалан: “*Шамол бўлмаса дарахтнинг шоҳи қимилламас*”, “*Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит!*”).

Мақол бу халқ оғзаки ижод жанри бўлиб, қисқа ва лўнда, образли, грамматик ва мантиқий тугал маъноли хикматли ибора, чуқур мазмунли гап. У муайян ритмга эга бўлиб, авлод-аждодларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, эпик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужасамлашган. Асрлар давомида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган. Мақоллар мавзу жиҳатидан ниҳоятда бой ва хилма-хил. Туркий халқлари мақолларидан намуналар дастлаб М.Қошқарийнинг “Девону луғот-т-турк” асарларида келтирилган. Бу мақолларнинг бир қанчаси ҳозир ҳам ўзбек халқи орасида турли вариантларда ишлатилади.

Масал – дидактик адабиёт жанридир. Бу таълимий характердаги, аксарият кичик шеърӣ, баъзан насрий шаклдаги асар. Масалда инсонга хос хусусиятлар, жамиятга хос ижтимоий ҳодисалар, қушлар ва ҳайвонлар орасидаги муносабатлар, табиат ҳодисалари воситасида акс эттирилади. Мазмуни мажозий асосида қурилиб, комикликнинг ва киноянинг, ижтимоий мотивликнинг устунлиги масалга ҳажвий руҳ бағишлайди. Масалнинг ҳикоя қисми ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, новелла ёки латифаларга яқин бўлиб, хотимаси мақол, ҳикматли сўз ва иборалар тарзида бўлади. Масал материаллари аксарият эртақ, мажоз, новелла, латифа ва бошқаларда қўлланилиши мумкин. Ўзбек адабий ижодида унинг намуналари “Калила ва Димна”, “Зарб-ул-масал” ва бошқа асарлар тарзида учрайди. Масалчилик билан Фаҳриддин Аттор, Жалолоддин Румӣ, Алишер Навоий каби сўз усталари шуғулланганлар.

Афсона халқ оғзаки ижоди (фольклор) шаклларида биридир. У хаёлот, уйдирма ва тўқимадан иборат бўлсада, сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳақиқатдек тасаввур этилади. Ҳаттоки воқеалар бўлиб ўтган давр ва макон ҳам кўрсатилади. Афсоналар оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келган, ифода усули, баён тарзи ҳисобланади.

Ривоятдан фарқли ўлароқ афсона заминда мўжиза, сеҳр-жоду бўлади. Ўзбек афсоналари коинот (Ер, Қуёш, Ой, юлдузлар ва сайёралар яралиши), топономика (масалан, Кавказ тоғлари, баъзи дарёлар, денгизлар, шаҳарлар, қишлоқлар ва ҳ.к), халқларнинг (масалан, туркийларнинг) келиб чиқиши, ҳайвонот дунёси, табиат ҳодисалари, тарихий шахслар (Эр Тунга, Тўмарис ва бошқалар), динлар, пайғамбарлар тўғрисида мавзуларда қурилган.

Эртак - халқ оғзаки поэтик ижодининг асосий жанрларидан бири; тўқима ва уйдирмага асосланган сеҳли-саргузашт ва маиший характердаги эпик бадий асар. Асосан наср шаклида яратилган. Эртак Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона ўзбеклари орасида метал, Бухоро атрофида ушук, Хоразмда варсақи, Тошкент шаҳри ва унинг атрофида чўпчак деб аталади. Ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларнинг иштироки, сюжет чизиғида тутган ўрни ва вазифасига кўра эртакни 2 гуруҳга - ҳаёлий уйдирмалар асос бўлган эртак, ҳаётий уйдирмалар асос бўлган эртакларга бўлиш мумкин. Унда асосан, уч мақсадга асосланилади: биринчидан, идеал қаҳрамоннинг жасорати, ёвуз кучларга қарши чиқиб, халқ манфаатларини химоя қилиши, иккинчидан, малика-ю париларга ошиқ бўлиши, бу йўлда дев ва аждарларга қарши кураши, учинчидан эса адолатсизликка, зулмга қарши чиқиши.

Эртак жанр образлари талқини, ғоявий мазмуни ва конфликти, сюжет ва композицияси, уйдирмаларнинг ўрни ва вазифаси, тили ва услубига кўра ушбу жанр асарлари шартли равишда ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, сеҳрли эртаклар, маиший эртаклар ва ҳажвий эртакларга бўлинади.

Тез айтиш ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир тури. Ўтмишда катта ёшдаги одамлар ҳам ўтиришларда, тўйларда тез айтишда мусобақалашганлар. Кейинчалик, асосан болалар репертуарига айланган, сабаби тез айтиш болаларнинг фикрлаш қобилиятини, сўз бойлигини оширишга ва нутқнинг рафон бўлишига хизмат қилади.

2.3. Ижро санъати. Саҳнавий ижро санъатининг жанрлари.

Ижрочилик санъати таркибида номоддий маданий меросимизнинг жуда катта қисми ўз ифодасини топади. Содда қилиб айтилганда, халқ ижодининг ижрочилик билан боғлиқ саҳнавий жанрларнинг барчаси ундан жой олади. Бунда мусиқа, рақс, халқ томоша санъатининг барча жанрлари тушунилиши керак. Бошқача қилиб айтганда намоёиш этишга (хоҳ у саҳнада

бўлсин, хоҳ майдонда, хоҳ кичик даврада) мўлжалланган жанрлар ижрочилик санъати таркибига киритилади. Ижрочилик санъатининг барча жанрларини камраб олмаган ҳолда мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин[2].

Мусиқа йўналиши бўйича: “Шашмақом”, “Хоразм мақомлари”,

“Тошкент-Фарғона мақом йўллари”, Дутор ва сурнай мақом йўллари, “Тановор”, “Ушшоқ”, “Феруз”, “Сувора”, “Лазги”, “Мавриги”, “Мискин” сингари туркумлар, “Катта ашула”, аллалар, ўланлар, яллалар, лапарлар, мадҳиялар, термалар, шунингдек, “бахшичилик”, “халфачилик” ва ҳудудга хос бошқа йўналишдаги манбалар.

Рақс йўналиши бўйича: Фарғона, Хоразм, Бухоро, Сурхондарё рақс мактаблари, ҳудудларга хос бўлган рақслар ва рақс ҳаракатлари, шу жумладан, болалар, эркаклар, аёлларнинг яққа ва гуруҳли рақслари.

Томоша санъати йўналиши бўйича: дорбозлик, полвонлик, анъанавий цирк, кўзбойлоғичлик, кўғирчоқбозлик, масхарабозлик, морбозлик, бесуюклик ўйинлари, ёғоч оёқ ўйинлари, миллий халқ ўйинлари ва бошқалар.

2.4. Урф-одат, маросим ва байрамлар, маданий маконлар.

Урф-одат, маросим ва байрамлар таркибига меҳмондўстлик анъаналари, ахлоқ-одоб билан боғлиқ урф-одатлар, фарзанд тарбияси билан боғлиқ маросимлар, бешик тўйи, исм қўйиш маросими, суннат тўйи, совчиликка бориш, келин салом, миллий ва маҳаллий миқёсда ўтказиладиган сайллар, хашарлар, томошалар, байрамлар ва бошқаларни киритиш мумкин.

Наврўз (форс – янги кун) – шамсия (қуёш) йил ҳисобидан йилнинг биринчи куни, Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида яшовчи халқларнинг қадимий анъанавий байрами. Баҳорги тенг кунликка (21 ёки 22 март), яъни Қуёшнинг Ҳамал буржига киришига тўғри келади. Наврўз деҳқончилик ишларини бошлаш байрами ҳисобланади. Байрамда оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган. Дастлаб наврўз байрамини ўтказиш ўтроқ деҳқонларда расм бўлган, кейинчалик улар орқали ярим ўтроқ ва кўчманчи туркий халқларнинг ҳам урф-одатларига айланган. Асрлар ўтиши билан турли халқларда наврўз байрамини ўтказиш маросимлари уларнинг турмуш тарзига, мафкурасига мослашган.

Маросим инсон ҳаётида муҳим ҳодисалар содир бўлганида вужудга келади ва кишилар ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни (масалан, туғилиш, уйланиш, ўлим) қайд этади, расмийлаштиради. Ўзбек оилаларида ёш оилаларни тарбиялаш учун ўзига хос маънавий “зина” сифатида хизмат этадиган, чақалок туғилгандан, то улғайиб, янги оила қургунгача бўлган ҳаётининг муҳим воқеаларни қайд қиладиган маросимлар тизими (“Чақалок

дунёга келиши”, “Исм бериш”, “Чақалоқ чилла”, “Бешик тўй”, “Соч тўй”, “Тиш тўй”, Биринчи кадам”, “Суннат тўй”, “Мучал ёш”, “Никоҳ тўй” кабилар) вужудга келган.

Суннат тўйнинг тарихи энг қадимий ибтидоий жамиятда балоғат ёшини нишонлаш, болаларни ўсмирликка ўтиш маросимига бориб тақалади. Ўша даврлардаёқ болани суннат (хатна) қилиш одати вужудга келиб, у бир томондан, иссиқ иқлимда гигиена (озодагарчилик)га риоя қилиш воситаси бўлган, иккинчидан, мардлик ва жасурлик ҳисобланган.

Хатна маҳаллий одатлар билан чатишиб, тўй-байрам даражасига кўтарилган. Тўй куни боланинг она томонидан бўлмиш бувиси турли сарполар билан бир қаторда махсус безатилган тойча тортиқ қилади. Тойчага “тўй қаҳрамони” миндириб, маҳалла, қишлоқ кўчалари бўйлаб уни карнай-сурнай садолари остида сайр қилдиришади. Бу тантанали сайр тўйхона эшиги олдида катта оммавий рақсга тушиш билан кутиб олинади. Тўй катталар меҳмондорчилик қилиш билан яқунланади.

Чақалоқнинг яқинлари даврасида бешикка солиш халқ тилида “**бешик тўйи**” маросими деб юритилган. Бу удум мамлакатимизнинг ҳар бир худудида ўзига хос тарзда, турфа урф-одатлар билан ўтказилади. Маълумки, чақалоқнинг дунёга келиши билан қудалар, қариндош-уруғлар, кўни-кўшнилар учун катта хурсандчилик бошланади. Бу маросим одатда тўнғич фарзанд дунёга келганда катта тантана билан қарши олинади. Одатда у айрим жойларда кичик бир оилавий маросим шаклида ўтса, бошқа жойларда эса маҳаллий байрамга айланиб кетади. Шунингдек, баъзи жойларда бу маросим яхлит бир шаклда ташкил топса, бошқа ерларда икки тадбирдан иборат бўлади. Масалан, Тошкентда фарзанд туғилганига 7-9 кун тўлганда, аввалига болани бешикка солиш маросими ўтказилади. Гўдакнинг қирқи (40 кунлик) чиққандан кейин эса, оила учун қулай кунларнинг бирида алоҳида (зиёфат) бешик тўйини уюштириш одат тусига кирган. Маросим ота-она ва қудаларнинг ўзаро келишилган куни, махсус тайёргарлик кўрилган ҳолда ўтказилади. Унда келиннинг онаси ўз набираси учун янги чиройли бешик, хилма-хил кийим-кечаклар, шунингдек, қизи ва куёви, қудалари учун сарполар тайёрлайди. Тўйга айтилган қариндош-уруғлар ҳам чақалоққа атаб совға келтиришади. Бу тадбир Бухорода қуйидаги ўзига хос катта тантана билан ўтказилган: “Чақалоқнинг она томонидан бобоси ва бувиси унга бошдан-оёқ уст-бош, янги бешик ва унга керакли ашёларни ҳозирлаб, тўй бошланган куни ана шу совғалар жўнатилади. Совға жўнатишда олдинда қўлида қайроқ тошли, ёғоч боғлаб олган болалар ноғорачи, карнайчи ва сурнайчиларнинг нағмаларига мос ҳолда ўйнаб боришади. Уларнинг кетидан совға-саломларни кўтарган аёллар, уларнинг кетидан эса, бешик кўтарганлар

борадилар. Уй эгалари уларнинг юзларига ун суртиш билан кутиб оладилар. Бу билан чақалоқнинг умр йўли оқ, ўзи бахтли ва фаровон бўлишига истак билдиришади”.Келиннинг онаси қариндош-уруғлари ҳамроҳлигида ясатилган бешик ва сарполар билан қуданикига меҳмонга боришади. Бу маросим аёллар, болалар ва кайвони аёл (тўй-маросимлар устаси, кўп биладиган аёл) бошчилигида ўтказилади. Асосий маросим келиннинг онаси келтирган бешикка чақалоқни ётқизиш учун ҳозирлик кўриш билан бошланади. Тўйга атаб келтирилган совғалар намоёиш этилади. Кайвони аёл бошчилигида болани чўмилтиришади. Чақалоқни сувга солишдан олдин махсус қумни унинг танасига суртиб чиқишади. Сабаби, баданидаги туклар камайиб, чиқмаслиги учун қилинса, ундан кейин қатиқ суркалиб, унинг териси майин ва оқаришини таъминлайди. Бола чўмилтириладиган тоғорага умри давомида бой-бадавлат бўлсин деб тилла буюмлар ва кумуш тангалар ташланади (маълумки, кумуш сувни зараркунандалар – микроблардан холи қилади). Гўдакни чўмилтириб бўлгач, бувиси олиб келган янги кийимлар билан бешикнинг олдига олиб келинади. Бешикни бош томони қиблага қараган ҳолда болани беланади ва кайвони аёл 4-6 қошиқни бешик атрофида айлантдириб олади. Бу ҳаракатда жуфт қошиқларнинг айлантдирилиши бу бешик оиладаги келгуси фарзандлар учун яшаш, тўқчилик рамзи бўлсин деган маънода қилинади. Сўнг бешикнинг ёпинчиқлари ёпилиб, кайвони аёл онага жуфт патир ёки нонни тишлатади. Бу бола тўқ бўлиши учун онанинг сути мўл бўлсин, rischi улуғ бола бўлсин деган фикрни англатади. Она тишлаган нонни олиб қўйилади ёки бўлмасам ўтирганларга тарқатилади. Кайвони аёл хонага исириқ тутатиб, она ва бешик атрофида айлантиради. Бу билан уйнинг ҳавоси тозаланиб, болани назар-нафаслардан химоя қилади. Она болани эмизиб ухлата бошлайди, шу пайт ўтирганлар биргаликда чақалоққа алла айтишади.

Никоҳ – янги оила яратилиши мақсадида ташкил этиладиган маросим, удум ва тадбирлар мажмуаси ҳисобланади. Никоҳ – тўй маросими, ундан олдинги ва ундан кейинги қисмларга бўлинади.

Тўйдан олдинги қисм: қиз танлаш, совчиликка бориш, фотиҳа тўйи сингари бўлақларга бўлинади.

Қиз танлаш турли ҳудудларда турлича бўлиши мумкин. Бунда икки ҳолат кузатилади: Йигитнинг ўзи танлаши. Ота-она ёки қариндош-уруғ томонидан танлаш.

Одатда йигитнинг ота-онаси йигитдан “кўз остига олиб қўйганинг борми?” деб сўрайди. Йигит бирор қизни танлаганини айтса, бу хонадон йигит хонадонига мос ёки мос эмаслиги муҳокама қилиниб, маъкул деб топилган ҳолда шу хонадонга совчиликка борилади.

Тошкент шаҳрида қиз танлашда одатда йигитнинг аёл қариндошлари турли жойлардан қиз тўғрисида маълумотларни суриштириб, қайси хонадонда уларга мос қиз борлигини аниқлаб, шу хонадонга киришади ва суриштириш бошланади. Бошқа ҳудудларда эса олдиндан мўлжалланган хонадонга бориш одат тусига кирган.

Икки томон (қиз ва йигит томони) бир-бирига маъқул бўлгандан кейин йигит ва қизнинг учрашуви ташкил этилиб, уларнинг розилиги олинади. Кейинги пайтда Тошкент шаҳрида қизнинг отаси ёки эркак қариндошларидан бири йигит билан учрашиб, суҳбатлашиши ҳам расм бўлган. Ҳамма рози бўлгандан кейин қизнинг уйига совчиликка (баъзи ҳудудларда эркаклар, баъзи ҳудудларда аёллар) борилади ва “нон синдириш” ёки “оқ ўраш” маросими ўтказилиб, фотиҳа тўйи белгиланади. Маросим пайтида иккита нонни қўшиб синдириш, қиз томонга оқ рўмол тақдим этиш икки томоннинг розилик аломати ҳисобланади. Совчилар қиз хонадонига кириб келишида “қулчиликка келдик” деган ибора билан киришади, бу – шу хонадондаги қизни келин қилиб олиш маъносини билдиради.

“Фотиҳа тўйи” – қизнинг кўни-қўшнилари, маҳалла ва қариндошларига қизнинг унаштирилганлигини маълум қилиш мақсадида ўтказилади ва “бўхча”, яъни қизга аталган нарсалар (кийим-кечак ва тақинчоқлар) қиз томонга тақдим этилади. Одатда, фотиҳа тўйига кетадиган харажатлар йигит томонидан қопланади. Ўзбекистоннинг турли жойларида бу маросим турлича кўламда ўтказилади. Масалан, Самарқанд шаҳрида бу тадбир жуда катта миқёсда ўтказилиб, олиб келинган буюмлар ёйиб қўйилади ва ким қайси буюмни совға қилганлиги ҳам эълон қилинади. Фотиҳа тўйи куни никоҳ тўйининг муддати ва харажатлар аниқланади. Йигит томонидан “қалин пули” (Тошкенда “сут ҳақи дейилади) берилади. “Қалин пули” миқдори турли ҳудудларда турлича бўлиб, Хоразмда бериладиган қалин пули энг катта ҳисобланади. Бошқа ҳудудларда нисбатан кам тўланади ёки қиз томон олиб келиши лозим бўлган бирор буюм (масалан шкаф, жовон ёки бошқа мебель) йигит томонидан сотиб олиниши билан ҳам белгиланиши мумкин.

Никоҳ тўйи ўтадиган куни расмий ва шаръий никоҳ маросими ташкил этилади. Шаръий никоҳ – мулла томонидан ўқилиб, диний нуқтаи-назардан шу вақтдан бошлаб қиз ва йигит эр-хотин ҳисобланишини билдиради. Расмий никоҳ – шу ҳудуддаги тегишли расмий идорада йигит ва қизни “эр ва хотин” деб қайд этиш учун ташкил этилади. Никоҳ қайдномасини топшириш тантанали равишда расмий идорада ёки никоҳ тўйи маросими таркибида ўтади.

Никоҳ тўйи хонадонларнинг иқтисодий имкониятлари ва шу ҳудудда қабул қилинган қоидаларга қараб жуда катта ёки нисбатан кичикроқ ўтказилиши мумкин. Никоҳ тўйига йигит ва қиз томонидан меҳмонлар таклиф этилади. Тўй маросими тугагандан кейин қиз йигитнинг уйига кузатилади. Унга қизнинг онаси ва яқин аёл қариндошлари ҳамроҳ бўлади.

Тўйдан кейинги қисмда: **бет очар (юз очди), куёв оши, чарлар, куда чақириқ** ўтказилади.

Тўйнинг эртаси куни эрталаб “бет очар” ёки “юз очди” деб номланадиган маросим ўтказилади. Бу маросимда келин бошига ёпилган катта рўмол олиб ташланиб, у шу хонадон эгалари ва қариндошларига “салом солади” (эгилиб таъзим қилади). Кимга салом беришни келиннинг ёнида турган аёл белгилаб, шеърӣ тарзда эълон қилиб туради ва салом берилган қариндошлар келинга “кўрмана” (ўзларининг совғаси)ни бериб келиннинг бошини силайди, келин томонидан ўз навбатида кичик совғалар берилади. Тошкент шаҳридаги тўйларда келин салом бевосита никоҳ тўйи куни, тўйхонанинг ўзида ўтказилиши расм бўлган.

Шу куни йигитнинг ўртоқлари бирор чойхонага йиғилиб “куёв оши” ташкил этилади ва йигитнинг куёв бўлганлигининг исботи сифатида ош пишириб ейилади.

Тўйдан кейин томонлар келишиб белгилаган муддатда “чарлар” (қизнинг ўз ота-онаси хонадонига ташрифи) маросими ўтказилади. Бунда келиннинг қайнонаси бошчилигидаги қариндошлар келинни олиб куда томонга боришади. У ерда катта зиёфат берилади ва ҳар икки томоннинг аёллари бир-бирлари билан танишадилар.

Эркакларнинг танишуви “куда чақириқ” номли маросимларда амалга оширилади. Аввал бир томонга иккинчи томон эркаклари чақирилиб, кейин иккинчи томонга ҳам худди шундай чақириқ уюштирилиб, зиёфат берилади ва икки томон эркаклари танишиб оладилар.

3-амалий машғулот: Халқ мусиқа ижодиётини чолғу ижрочилиги воситасида тарғиб этиш масалалари

Тингловчилар Ўзбекистон ҳудудида тарқалган мусиқа ижрочилиги турлари ва яратилган мактаблар тўғрисида маълумотлар тўплайдилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистон композиторлари мурожаат этаётган замонавий мусиқий жанрлар таҳлил этилиб, шу йўналишда самарали фаолият олиб бораётган композиторлар ичидан ўз ижодий фаолиятида миллий куй ва кўшиқлардан яхши фойдаланаётганлари саралаб олинади ва уларнинг ижоди ўрганилади. Тингловчиларнинг тавсиясига кўра бир неча турли жанрларда яратилган мусиқий асарлар ноталари (агар имкони бўлса ауди ёки видео вариантлари билан) муҳокама қилинади ва композиторнинг халқ куй ва кўшиқларидан фойдаланиш услуби ўрганилади. Имкони бўлса, тингловчилар ичида битта халқ куйи ёки кўшиғини бир неча хил жанрда фойдаланиш бўйича кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда машғулот ўтказиш ҳам мумкин.

Амалий мағғулотдан кўзланган мақсад тингловчилар ўз педагогик фаолияти даврида ўз талабаларига халқ куй ва кўшиқларидан самарали фойдаланиш услублари ва йўлларини ўргата олиш кўникмасини етказа билишини таъминлашдан иборат.

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

I. Қуйидагилар ичидан фақат ижрочилик санъатигагина тааллуқли элементларни кўрсатиб беринг:

- Аския
- Рақс
- Достон ижрочилиги
- Чолғу ижрочилиги
- Лапар
- Ялла
- Дорбозлик
- Қўғирчоқбозлик
- Алла
- Мақом ижрочилиги
- Мақом мусиқаси
- Лазги мусиқаси
- Тановар куйи
- Халфачилик
- Морбозлик

II. Қуйида берилган номоддий маданий мерос соҳаларига хос элементларни аниқланг:

1. Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари
2. Ижрочилик санъати
3. Урф-одат, маросим ва байрамлар
4. Табиат ва коинотга оид билим ва кўникмалар
5. Анъанавий ҳунармандчилик

III. Қуйидаги берилган рўйхат ва Реестрга Ўзбекистондан қайси мерослар киритилганлигини аниқланг:

Репрезентатив рўйхат

Зудлик билан муҳофаза қилинишга муҳтож номоддий маданий мерос рўйхати

Энг яхши тажрибалар Реестри

IV. Қуйида кўрсатилган ҳудудларга хос номоддий маданий мерос элементларини ва уларнинг қайси соҳага ҳослигини айтиб беринг

Қорақалпоғистон
Тошкент шаҳри
Наманган вилояти
Андижон вилояти
Фарғона вилояти
Жиззах вилояти
Самарқанд вилояти
Навобий вилояти
Бухоро вилояти
Хоразм вилояти
Қашқадарё вилояти
Сурхондарё вилояти
Сирдарё вилояти
Тошкент вилояти

V. Қуйидаги мусиқа намунасини эшитиб, унинг қайси худудга хослиги ва қайси чолғуда ижро этилганини аниқланг.

- Яллама ёрим
- Лазги
- Тановар
- Мавриги
- Сувора
- Лапар
- Ялла
- Чўпонча
- Бухорча
- Халфа қўшиғи
- Чипра далли
- Ўзганча
- Қашқарча
- Ёр-ёр

VII. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

1. Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Мустақил таълим тингловчига қулайлик яратиш, шунингдек, вақтни тежаган ҳолда самарали ўқишни ташкил этиш мақсадида йўлга қўйилади. Бунда тингловчи ўз йўналиши бўйича бевосита тегишли олий таълим муассасасида асосий ишдан ажралган ҳолда ўқишни бошлашдан бир ой муқаддам интернет тармоғи орқали тегишли малака ошириш Тармоқ маркази томонидан тегишли сайтда тақдим этилган ўқув жараёнини ташкил этиш қоидаларини ўзлаштириб олади ва бир ой давомида сайтда жойлаштирилган материалларни мустақил равишда ўрганади. Тингловчи ўз мустақил фаолиятини муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модуль мавзуларини ўрганиш;
 - тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
 - тавсия этилган адабиётларни ўрганиш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модуль бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модуль бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил равишда таҳлил этиладиган мавзулар

1. Номоддий маданий мерос муҳофазаси барқарор тараққиёт гарови
2. Номоддий маданий мерос ва моддий маданий мероснинг ўхшаш ва тафовутли жиҳатлари
3. Номоддий маданий мерос соҳасида Ўзбекистон қонунчилиги
4. ЮНЕСКО конвенцияси қабул қилинган давргача номоддий маданий мерос муҳофазаси борасида олиб борилган ишлар
5. ЮНЕСКО Конвенциясида иштирокчи-давлатларнинг вазифалари хусусида
6. Номоддий маданий мерос муҳофазасида ҳамжамиятлар иштироки
7. Номоддий маданий мерос тарғиботи масалалари
8. Номоддий маданий мерос муҳофазасида нодавлат ва ноҳукумат ташкилот ва муассасаларининг иштироки
9. Давлат дастурида кадрлар тайёрлаш масалаларининг ёритилиши

10. Оператив йўриқноманинг Конвенция талаблари бажарилишидаги ўрни
11. Номоддий маданий мерос соҳалари
12. Халқ оғзаки ижодининг тур ва жанрлари
13. Муסיқа санъатида мумтоз муסיқа ва фольклор
14. Ўзбекистон худудида шаклланган рақс мактаблари
15. Халқ томоша санъати ва унинг жанрлари
16. Халқ табобати номоддий маданий мерос сифатида
17. Анъанавий ҳунармандчиликни ривожлантириш борасида Ўзбекистон тажрибаси

VIII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Мазмуни
маданий мерос	моддий ва номоддий маданий мерос йиғиндиси
моддий маданий мерос	Моддий қийматга эга маданий мерос
номоддий маданий мерос	Оғзаки тарзда аждодлардан авлодларга узатиладиган мерос
Конвенция	Халқаро миқёсда келишув, битим тури
Оператив йўриқнома	Конвенцияни амалга татбиқ этиш бўйича кўрсатмалар тўплами
Репрезентатив рўйхат	Номоддий маданий мерос конвенциясининг намоёни этиш, кўрсатиш мақсадида тузилган рўйхати
Энг илғор тажрибалар реестри	ЮНЕСКОнинг номоддий маданий мерос муҳофазаси борасида эришилган энг яхши тажрибаларни қайд этиш хужжати
ҳамжамият	Бир мақсадни кўзлаган ёки бир ҳудудда жойлашган ҳолда уюшган жамият
муҳофаза	Номоддий маданий меросни асраш, сақлаш, муҳофаза қилиш, тарғиб этиш маъносида қўлланилади
Бош Ассамблея	Номоддий маданий мерос борасидаги Конвенцияни бошқарувчи энг юқори ташкилот
Ҳукуматлараро Қўмита	Иштирокчи-давлатлар орасидан 4 йил муддатга сайланадиган бошқарув қўмитаси
номоддий маданий мерос соҳалари	Номоддий маданий мерос намоён бўладиган соҳалар
ижро санъати	Саҳна (давра, майдон ва бошқа)да ижро этиш учун мўлжалланган номоддий маданий мерос намуналари
урф-одат	Маълум бир муҳитда тартибга солинган ва риоя қилинадиган ҳаракатлар мажмуи
маросим	Ёзилмаган қоидаларга риоя қилган ҳолда ўтказиладиган тадбир
ҳунармандчилик	Инсон эҳтиёжлари учун зарур маҳсулотларни анъанавий билимлар асосида ишлаб чиқариш

кандакорлик	Металл билан ишлашга йўналтирилган хунарманчилик йўналиши
бесуякбозлик	Инсон танасининг букилувчанлик имкониятларини намоиш этиш жанри
достончилик	Достонларни ижро этиш
халфачилик	Хоразм ҳудудида тарқалган, аёллар томонидан ижро этиладиган қўшиқ ижрочилиги жанри
сувора	Қадимда отликлар томонидан ижро этилган, ҳозирда цикл сифатида шаклланган ашула жанри

IX. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. //Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қураимиз. 2017 йил
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. 2017 йил
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда қураимиз. 2017 йил
5. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг асарлари:

1. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз, 8-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. И.А.Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсульмиз, 9-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: “Маънавият”. - Т.: 2008.-176 б.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т.: “Ўзбекистон”. -Т.: 2011.-440 б.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Т.: Ўзбекистон, 2017.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чоратадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта

тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

Махсус адабиётлар:

1. Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Ўз.Р.Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010 й.
2. List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. UNESCO, 2009.
3. Basic Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO, 2014, Paris.
4. Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари (монография). Тошкент, 2015 й.
5. Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия. ЮНЕСКО, 2014 г.

Интернет ресурслари:

1. <http://www.unesco.org>
2. <http://www.ichcap.org>
3. www/nmm.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.edu.uz
6. www.infocom.uz
7. www.lugat.uz